

ตำแหน่งที่สอดคล้อง (กอร์บาซอฟได้เป็นเลขาธิการพรรคคอมมิวนิสต์โซเวียต) และระบบซึ่งรอคอยสิ่งใหม่ๆ อย่างใจจดใจจ่อ ผลกระทบผีเสื้อจึงกลายเป็นเรื่องจริงขึ้นมา

การทบทวนวรรณกรรมที่กล่าวมาแล้วทั้งหมดข้างต้นนั้น คณะผู้วิจัยไม่ได้มีวัตถุประสงค์เพียงเพื่อนำมาใช้ในการสร้างกรอบแนวคิด สร้างสมมติฐาน หรือเพื่อหาตัวแปรที่จะนำมาใช้ในการวิจัยเท่านั้น แต่เป็นการค้นหาความรู้ที่จะทำให้เราสามารถเชื่อมโยงทฤษฎี แนวความคิด สมมติฐาน ความเชื่อ เข้ากับปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นจริงในพื้นที่ และผลที่ได้จากการทบทวนวรรณกรรมนั้น อาจจะไปสู่การยืนยันความเชื่อเดิม หรือเป็นการเปลี่ยนแปลงความเชื่อของเราก็ได้ ซึ่งทำให้เราสามารถอธิบายให้กับทั้งตัวเราเองและผู้อื่นว่าเราเลือกวิธีการดำเนินงานเช่นนั้นเพราะอะไร รวมทั้งใช้เป็นกรอบความคิดในการสังเคราะห์องค์ความรู้ที่ได้จากงานวิจัย จากการทดลองเชิงปฏิบัติการ หรือจากข้อค้นพบในการดำเนินโครงการวิจัยฯ จากการทบทวนวรรณกรรมทั้งหมดทำให้เราได้กรอบความคิดที่สำคัญบางประการ ที่จะนำไปใช้เป็นแนวทางในการดำเนินโครงการวิจัยฯ และสังเคราะห์องค์ความรู้ ได้แก่

- กระบวนการเรียนรู้ที่สร้างปัญญา คือ การเรียนรู้ที่นำไปสู่ความเป็นอิสระและปราศจากความกลัว ซึ่งไม่ใช่การสร้างตัวแสดง (Agents) หรือร่างทรงของความรู้ แต่มุ่งให้วิทยากรกระบวนการและชาวบ้านเป็นผู้สร้างองค์ความรู้ขึ้นเองจากกิจกรรมผ่านประสบการณ์และสัมผัสทั้งห้า

- การเรียนรู้แบบ Sub-conscious Learning และ Educare เป็นกระบวนการเรียนรู้ที่ทำให้รู้ว่าเรารู้อะไร (To know what you know) นำไปสู่ “การปลดปล่อย” ความรู้ออกจากตัวตนของเรา

- การเรียนรู้เพื่อให้รู้จักตัวเองหรือที่เรียกว่า “การเรียนรู้ภายใน” เป็นสิ่งสำคัญที่สุด
- จุดเชื่อมโยงของความรู้และอำนาจ
- การจัดการความรู้ และวิธีการปรับเปลี่ยนความรู้ตามวงจร “เชกกี”
- การเลือกใช้ความรู้ที่เหมาะสมถูกต้อง
- การพัฒนาวิทยากรกระบวนการ
- ความเข้มแข็งของชุมชนท้องถิ่น
- ภูมิปัญญาท้องถิ่น และการผสมผสานองค์ความรู้เดิมกับองค์ความรู้สมัยใหม่ได้อย่างเหมาะสมกับสภาพท้องถิ่น

- พลังท้องถิ่น ความสำคัญของท้องถิ่น และประวัติศาสตร์ท้องถิ่น
- จุดคานงัดของสังคมและผลกระทบผีเสื้อที่นำไปสู่การขับเคลื่อนเพื่อเปลี่ยนแปลงสังคม
- ฯลฯ

บทที่ ๓

ระเบียบวิธีและขั้นตอนการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยจากภาคสนามที่ใช้วิธีการศึกษาเชิงคุณภาพ (Qualitative Method) และใช้หลักการของการวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วม (Participatory Action Research) ซึ่งเป็นระเบียบวิธีวิจัย (Research Methodology) ที่ไม่ยึดติดรูปแบบมาตรฐาน มีการปฏิบัติการและกิจกรรมที่เป็นการทดลองทำเพิ่มเติมเข้ามา มีการติดตามประเมินสถานการณ์ในระหว่างการวิจัยด้วยตนเอง (Self Monitoring & Evaluation) แล้วนำมาปรับปรุงแก้ไขเพื่อให้เกิดความเหมาะสม โดยใช้วิธีการประชุมอย่างเป็นทางการและการพูดคุยอย่างไม่เป็นทางการตลอดเวลา มีวิธีการรวบรวมข้อมูลหลาย ๆ รูปแบบตั้งแต่การเข้าไปร่วมเรียนรู้กับชาวบ้านในพื้นที่วิจัย การสร้างความสัมพันธ์ การสังเกต สัมภาษณ์ และการวิเคราะห์ เน้นการมีส่วนร่วมของชาวบ้านในพื้นที่วิจัย โดยใช้วิธีการที่หลากหลาย เช่น การประชุมกลุ่ม การศึกษาดูงาน การทดลองปฏิบัติ การใช้ดีไอ การประชุมเชิงปฏิบัติการ การสัมมนา การสำรวจ การให้คำปรึกษา การทำแผนที่ทางสังคมของชุมชน การสัมภาษณ์ การสนทนากลุ่ม การสรุปบทเรียน การอภิปราย ฯลฯ ซึ่งเน้นกระบวนการเรียนรู้อย่างมีส่วนร่วม ทำให้เกิดการตั้งคำถามใหม่ๆ เพื่อที่จะพยายามวิเคราะห์หาคำตอบ โดยให้ชาวบ้านในพื้นที่วิจัยร่วมทำความเข้าใจกับปัญหาของการวิจัย (โจทย์วิจัย) มีการนำกิจกรรมมาใช้ให้สอดคล้องกับสถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไปของชุมชนในขณะนั้นได้อย่างยืดหยุ่น และเป็นพลวัต (Dynamic) ทำให้การวิเคราะห์ข้อมูล ความรู้ และข้อค้นพบ จำเป็นต้องอาศัยคณะผู้วิจัยที่มีความรู้จากหลายสาขาวิชา มาร่วมกันศึกษาวิจัยปัญหาแบบองค์รวม อันเป็นมุมมองที่ข้ามขอบเขตของการแบ่งแยกเฉพาะแต่ละสาขาวิชา นอกจากนี้ยังมีรายละเอียดอื่นๆ ในการวิจัยดังนี้

๑. สมมติฐานการวิจัย

วิทยาการกระบวนการที่เป็นคนในท้องถิ่นสามารถพึ่งพิงท้องถิ่น โดยผ่านกิจกรรมการค้นหาความรู้ การสร้างความรู้ และการใช้ความรู้ของคนในท้องถิ่น โดยมีหน่วยงานต่างๆ ให้การสนับสนุนภายใต้ความต้องการของชุมชน

๒. ยุทธศาสตร์ในการวิจัย

ยุทธศาสตร์การทำงานการวิจัยครั้งนี้ มุ่งเน้นให้ชุมชน นักวิจัย และสถาบันหรือองค์กรทั้งของรัฐ และเอกชนได้เรียนรู้ร่วมกัน เพื่อแก้ไขปัญหาอุปสรรคของการดำเนินโครงการ ทั้งในส่วนของบริหารจัดการโครงการ และกิจกรรมเพื่อสร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชน ขณะเดียวกันชุมชน องค์กรของรัฐและเอกชน สามารถสร้างเครือข่ายความร่วมมือในการใช้ความรู้ การใช้ทรัพยากรร่วมเพื่อให้เกิดประโยชน์สูงสุด และเกิดกิจกรรมอื่นๆ อย่างต่อเนื่อง โดยใช้ยุทธศาสตร์ ๖ ประการในการดำเนินงานวิจัย คือ

๒.๑ การค้นหาศักยภาพชุมชนโดยผ่านการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น

การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น เป็นการสำรวจต้นทุนของพื้นที่ทั้งในด้านทุนทางเศรษฐกิจ ทุนทางทรัพยากรธรรมชาติ และทุนทางสังคมที่เป็นบุคคล องค์กรชุมชน องค์กรบริหารส่วนท้องถิ่น หน่วยงานต่างๆ ในพื้นที่ และวิถีชีวิตชุมชน จะทำให้เข้าใจถึงที่มาที่ไปของปรากฏการณ์ต่างๆ ที่เกิดขึ้นในชุมชน เพื่อหาแนวทางในการเสริมประสานให้เกิดการพัฒนาศักยภาพ และพัฒนาความร่วมมือของทุกฝ่าย การศึกษาประวัติ

ศาสตร์ท้องถิ่นดังกล่าวจะดำเนินการโดยวิทยากรกระบวนการในชุมชนเป็นตัวหลัก ซึ่งจะเป็นการพัฒนาทักษะของวิทยากรกระบวนการในการใช้เครื่องมือต่างๆ ศึกษาชุมชน อีกทั้งยังเป็นการฟื้นฟูลำเนาอดีตให้เป็นสำนึกร่วมของคนในชุมชนเอง ที่มีประสบการณ์ต่างช่วงเวลาและต่างถิ่น เนื่องจากในชุมชนหนึ่งๆ มีการเคลื่อนไหวตลอดเวลา ทั้งคนย้ายเข้าและย้ายออกจากชุมชน ได้เข้าใจถึงความเป็นมาของชุมชน เข้าใจระบบคิดของคนในอดีตและปัจจุบัน ทำให้ลดช่องว่างของคนภายในที่ต่างช่วงเวลา และคนภายนอกที่ต่างประสบการณ์ ก่อให้เกิดจิตสำนึกร่วมในการพัฒนาท้องถิ่น

๒.๒ การพัฒนาวิทยากรกระบวนการ (Facilitator)

วิทยากรกระบวนการ คือ ผู้ที่ได้รับการคาดหวังว่าจะเป็นกลไกที่สำคัญ หรือเป็นผู้นำในการเปลี่ยนแปลง ซึ่งวิทยากรกระบวนการดังกล่าว ในอดีตคือผู้นำที่ไม่เป็นทางการ หรือผู้นำธรรมชาติ หรือปราชญ์ชาวบ้านที่ผ่านประสบการณ์ต่างๆ สามารถสรุปทบทวน และถ่ายทอดภูมิปัญญาของตนต่อคนอื่นได้ แต่ในปัจจุบันบุคคลที่จะเป็นวิทยากรกระบวนการจำเป็นต้องได้รับการเตรียมความพร้อมที่ดี มีทักษะหลากหลายในการรวบรวมข้อมูล วิเคราะห์ข้อมูล และนำข้อมูลชุมชนมาใช้ประโยชน์เพื่อจัดทำแผนชุมชน สามารถประสานทรัพยากร กลุ่มคน และหน่วยงานที่เข้ามาทำงานร่วมกับชุมชน เพื่อนำมาใช้เป็นทุนที่สำคัญในการพัฒนาชุมชนต่อไป

การกระตุ้นให้เกิดวิทยากรกระบวนการในชุมชน เพื่อให้เป็นผู้นำการเปลี่ยนแปลง ซึ่งทำหน้าที่เป็นนักวิจัยในท้องถิ่น ประเด็นคำถามที่สำคัญ คือ “เราจะกระตุ้นให้เกิดวิทยากรกระบวนการที่จะทำหน้าที่เป็นผู้นำการเปลี่ยนแปลงในชุมชนได้อย่างไร” จากประสบการณ์การพัฒนาวิทยากรกระบวนการที่ผ่านมาพบว่า กระบวนการพัฒนาจะต้องใช้เวลาและความต่อเนื่องอย่างมาก เนื่องจากผู้นำชุมชนที่มาเป็นวิทยากรกระบวนการเองก็มีปัญหา เป้าหมายของการพัฒนาที่แตกต่างกัน ดังนั้น การเสริมทักษะสำหรับวิทยากรกระบวนการจึงต้องให้ความสำคัญกับการปรับเปลี่ยนโลกทัศน์ ฐานคิด ระบบคิด รวมถึงทักษะในการรวบรวมข้อมูล การวิเคราะห์ข้อมูล และการใช้ข้อมูล ซึ่งเป็นวัฒนธรรมใหม่ของคนในชุมชน

อย่างไรก็ตามมีความจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องมี “วิทยากรกระบวนการในชุมชนท้องถิ่น” ซึ่งเป็นกลไกสำคัญที่จะทำหน้าที่ในการจัดการความรู้ในชุมชนท้องถิ่นได้ เนื่องจากวิถีชีวิตของชุมชนเปลี่ยนไปจากเดิมที่หาอยู่หากินและพึ่งพิงทรัพยากรในชุมชนได้ ทำให้คนในชุมชนมีช่วงเวลาว่างจากกิจกรรม หรือช่วงเวลาที่เอื้อให้คนภายนอกสามารถจัดการเวลาและทรัพยากรที่จะเข้าไปทำงานกับชุมชนได้ แต่ปัจจุบันคนในชุมชนต้องดำรงชีวิตด้วยกิจกรรมที่หลากหลายรูปแบบ และการแสวงหาทรัพยากรที่อยู่ต่างถิ่นเพื่อให้พอเพียงแก่ความต้องการ ซึ่งเป็นการยากต่อการเข้าไปทำงานของคนภายนอกได้ ดังนั้นถ้าวิทยากรกระบวนการเป็นคนในชุมชนเองสามารถรู้จังหวะก้าวของคนในชุมชน สามารถเข้าไปมีส่วนร่วมในชุมชนได้อย่างเหมาะสม และกระตุ้นให้เกิดการเปลี่ยนแปลงได้อย่างต่อเนื่องและยั่งยืน

๒.๓ การทำแผนกิจกรรมอย่างมีส่วนร่วม

การทำแผนกิจกรรมอย่างมีส่วนร่วมของหลาย ๆ ฝ่าย ที่ประชาชนสามารถกำหนดแนวทางการพัฒนาชุมชนของตนเอง เพื่อให้แผนสามารถนำไปสู่การปฏิบัติและสนองตอบความต้องการของชุมชนอย่างแท้จริง นอกจากนั้นแผนนี้ยังจะเป็นแนวทางในการทำงานให้กับหน่วยงานต่างๆ ที่เข้ามาทำงานร่วมกับชุมชน สามารถกำหนดบทบาทหน้าที่ของตนเองต่อชุมชนได้ นำไปสู่ความร่วมมือของหลาย ๆ ฝ่ายที่จะเข้าไปทำงานในชุมชนภายใต้แผนกิจกรรมอย่างเป็นกระบวนการเดียวกัน ทำให้บทบาทการพัฒนาชุมชนทั้งในส่วนของชุมชนเอง สถาบันการศึกษา และภาคีฯ ชัดเจนยิ่งขึ้น

จากประสบการณ์การทำแผนชุมชนที่ผ่านมาพบว่า กระบวนการของแผนชุมชนไม่ได้อยู่ที่ผลลัพธ์ว่าได้ “แผน” แต่อยู่ที่กระบวนการที่ทำให้คนได้ทบทวนวิเคราะห์ ทั้งคิดคนเดียว และคิดรวมโดยใช้พลังกลุ่ม รวมถึงการทดลอง การศึกษาวิจัยร่วมกัน การปรับเปลี่ยนเจตคติ จึงจะได้แผน หรือในขณะที่ทำกิจกรรมเพื่อแก้ปัญหา ก็อาจจะมีการปรับเปลี่ยนแผน ดังนั้นการทำแผนชุมชน จึงต้องใช้เวลาและกระบวนการเรียนรู้ร่วมกัน แผนชุมชนจึงไม่อาจเกิดขึ้นได้ในระยะเวลาสั้นๆ หรือจากคนภายนอก เพราะถ้าเป็นคนในชุมชนเอง การพัฒนาแผนจะต้องเป็นไปในเชิงกระบวนการ และทำให้คนในเกิดการเรียนรู้ สรุปรทเรียน และนำข้อมูล/ความรู้ที่ได้มาปรับปรุง เปลี่ยนแปลงแผน ซึ่งจะทำให้มองเห็นพัฒนาการ และเป็นบทเรียนที่ถ่ายทอดให้กับชุมชนอื่นได้

กระบวนการทำแผนชุมชนสามารถเกิดขึ้นได้จาก ๑) การรวมกลุ่มกันกันพูดคุย ทบทวนอดีต ปัจจุบัน อนาคต ปัญหาต่างๆ และแนวทางในการแก้ปัญหา ซึ่งจะเชื่อมโยงกับทุนทางทรัพยากร และทุนทางสังคม พร้อมกับค้นหาทางแก้ปัญหาและกำหนดอนาคต ๒) การวิจัยตัวเอง หรือการค้นหาปัญหา จุดเด่นจุดด้อย โอกาสข้อจำกัดในการพัฒนาของตัวเอง หรือการเรียนรู้ชีวิตของตัวเอง สรุปรเป็นบทเรียน และนำมากำหนดอนาคต และ ๓) การปฏิบัติทั้งจากชีวิตประจำวัน การทดลองทำหรือการเรียนรู้จากการปฏิบัติของผู้อื่น นำมาสรุปรเป็นบทเรียนและจัดทำเป็นแผนชีวิตเพื่อแก้ปัญหาและพัฒนาตนเอง ซึ่งทั้ง ๓ แนวทางในการจัดทำแผนชุมชนจะเชื่อมโยงกัน และเกิดขึ้นอย่างต่อเนื่อง

๒.๔ การฟื้นฟูพลังท้องถิ่นโดยกระบวนการงานวิจัยเพื่อท้องถิ่น

จากการพัฒนาโครงการที่ผ่านมาในช่วง ๖ เดือนแรก กิจกรรมส่วนใหญ่เน้นที่การฝึกฝนวิทยากรกระบวนการ ทั้งในด้านแนวคิด ฐานคิด โลกทัศน์ การให้ความรู้ และเทคนิควิธีการเป็นวิทยากรกระบวนการ รวมถึงการฝึกปฏิบัติการเปิดเวทีในชุมชน และเป็นการรวมคนที่มีแนวคิดเดียวกัน พร้อมทั้งจะแสวงหาทางออกตามแนวทางการพึ่งตนเอง ระยะเวลากว่า ๔๐ ปี ที่ชุมชนได้รับผลกระทบจากการพัฒนากระแสหลักที่มุ่งพัฒนาความเป็นเลิศทางเศรษฐกิจตามแนวนโยบายรัฐ ล้วนเป็นสิ่งใหม่สำหรับชุมชน นอกเหนือความสามารถที่ชุมชนจะคิดเอง พัฒนาเองได้ การปรับตัวของชุมชนคือ การเป็นผู้รับ และทำตามอย่างไม่มีเงื่อนไข นั่นคือ การปลูกพืชกระแสหลักเพื่อการส่งออก การรับความรู้ และเทคโนโลยีที่ทันสมัยนำเข้ามาจากภายนอก การบริโภคสิ่งต่างๆ จากภายนอกตามกระแสของความทันสมัย สิ่งเหล่านี้ล้วนแล้วแต่ดึงให้ชุมชนต้องวิ่งตามอย่างรวดเร็ว โดยไม่ทันได้สร้างความรู้ที่เหมาะสมกับตัวเอง ซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้ “พลังท้องถิ่น” อ่อนแอลง อันได้แก่ ทรัพยากรของชุมชนท้องถิ่น ภูมิปัญญาและระบบความรู้ที่เหมาะสมสอดคล้องกับธรรมชาติของแต่ละท้องถิ่น ระบบความสัมพันธ์ทางสังคมของคนในชุมชนท้องถิ่น ระบบคุณค่าและความเชื่อที่เคยเป็นเครื่องมือร้อยรัดเครือข่ายทางสังคมให้สามารถดำรงอยู่ได้อย่างต่อเนื่องยาวนาน เป็นต้น การฟื้นฟูพลังท้องถิ่นจึงเป็นโอกาสที่ดีที่รัฐและบุคคลภายนอกจะเข้ามากำหนดความรู้ และวิธีการปฏิบัติเพื่อให้ชาวบ้านตามกระแสการพัฒนาจากภายนอกหรือกระแสโลกาภิวัตน์ให้ทัน

เนื่องจากการพัฒนากระแสหลัก ทำให้การเรียนรู้เพื่อที่จะดำเนินชีวิตเปลี่ยนแปลงเป็นการพึ่งพิงภายนอก การที่จะดึงชาวบ้านให้หันกลับมาสร้างความรู้ สร้างวิธีการดำเนินชีวิตด้วยตัวเอง จึงต้องใช้ความร่วมมือทั้งจากภายในและภายนอก ความอดทน ความพยายาม ความตั้งใจจริง และความต่อเนื่องเป็นสำคัญ ดังนั้น “กระบวนการงานวิจัยเพื่อท้องถิ่น” ซึ่งหมายถึง การทำงานอย่างเป็นขั้นตอน เพื่อตอบ “คำถาม” หรือ “ความสงสัย” บางอย่าง มีการหา “ข้อมูล” ก่อนทำ มีการวิเคราะห์ความน่าเชื่อถือของข้อมูล มีการ “วางแผน” การทำงานบนฐานข้อมูลที่มีอยู่และในระหว่างลงมือทำการ “บันทึก” มีการ “ทบทวน” ความก้าวหน้า “วิเคราะห์” ความสำเร็จและอุปสรรคอย่างสม่ำเสมอ เพื่อ “ถอด” กระบวนการเรียนรู้ที่เกิดขึ้นออกมาให้ชัดเจน ในที่สุดก็จะ

สามารถ “สรุปบทเรียน” ตอบคำถามที่ตั้งไว้ แล้วอาจจะทำใหม่ให้ดีขึ้น ตลอดจนสามารถนำไปใช้เป็นบทเรียนสำหรับเรื่องอื่นๆ หรือพื้นที่อื่นๆ ต่อไป จากกระบวนการดังกล่าว งานวิจัยเพื่อท้องถิ่นจึงเป็นเครื่องมือหนึ่งที่ทำให้ “คน” ในชุมชนเข้ามามีส่วนร่วมในกระบวนการวิจัย ตั้งแต่การเริ่มคิด การตั้งคำถาม การวางแผน และค้นหาคำตอบอย่างเป็นระบบโดยเรียนรู้จากการปฏิบัติจริง (Action Research) ทำให้ชุมชนได้เรียนรู้ ได้ผลงานและเก่งขึ้นในการแก้ปัญหาของตนเอง ตลอดจนยกระดับการแก้ปัญหาให้มีความน่าเชื่อถือสูง และสามารถใช้กระบวนการนี้ในการแก้ปัญหาอื่นๆ ในท้องถิ่น มีกระบวนการศึกษาเรียนรู้อย่างเป็นเหตุ เป็นผล

๒.๕ การพัฒนากลไกการเรียนรู้

หน่วยจัดการความรู้ (Unit of Management) เป็นกลไกสำคัญในการจัดการความรู้ในท้องถิ่น ซึ่งจะทำหน้าที่ในการประสานความรู้ที่มีอยู่เดิมให้เกิดการนำไปใช้ในการพัฒนา หรือ การกระตุ้นและประสานให้เกิดการสร้างความรู้ใหม่ หรือต่อยอดองค์ความรู้ที่มีอยู่แล้วเพื่อให้เกิดการพัฒนา นอกจากนี้ยังทำหน้าที่ในการประสานทรัพยากร หน่วยงานต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นองค์การบริหารส่วนท้องถิ่น หน่วยงานรัฐ หน่วยงานด้านการศึกษา องค์กรพัฒนาเอกชนหรือแหล่งทุนต่างๆ ในการพัฒนาศักยภาพของชุมชน และประสานให้เกิดการทำงานแบบหุ้นส่วน (Partnership) ให้เกิดกระบวนการเรียนรู้ร่วมกัน

๒.๖ การประมวลองค์ความรู้

การประมวลองค์ความรู้จากการวิจัยเชิงปฏิบัติการนี้จะนำเสนอขั้นตอน กระบวนการ และผลที่ได้จากการวิจัย เพื่อสามารถใช้ความรู้ดังกล่าวไปแก้ปัญหาที่ใกล้เคียงกันกับชุมชนอื่น และเผยแพร่ไปยังหน่วยงานต่างๆ ที่เกี่ยวข้อง ผู้วางนโยบาย และสาธารณชน การประมวลองค์ความรู้จะดำเนินการใช้เวทีในการวิเคราะห์และสังเคราะห์ ทั้งเวทีในระดับพื้นที่ และเวทีประชาพิจารณ์ของผู้มีส่วนได้ส่วนเสีย (Stakeholders)

๓. พื้นที่เป้าหมายในการวิจัย

พื้นที่เป้าหมายในการวิจัยของโครงการฯ อยู่ใน ๓ อำเภอของจังหวัดขอนแก่น ได้แก่ อำเภอกุเวียง อำเภอนองเรือ และอำเภอกุฉินารายณ์ ดังนั้นโครงการฯ จึงแบ่งพื้นที่ศึกษาออกเป็น ๓ ระดับที่มีความแตกต่างกันเนื่องจาก “กลไกการจัดการความรู้ระดับท้องถิ่น” จะต้องอาศัยทุนทางสังคมที่สำคัญ ได้แก่ ทุนทางธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ทุนทางเศรษฐกิจ ทุนทางสังคมและวัฒนธรรม และทุนความรู้ ซึ่งทุนเหล่านี้ในแต่ละท้องถิ่นมีแตกต่างกัน เพื่อให้ได้องค์ความรู้เกี่ยวกับการพัฒนากลไกการจัดการความรู้ในท้องถิ่นอย่างรอบด้าน ภายใต้เงื่อนไขทุนทางสังคมที่แตกต่างกัน ซึ่งอาจนำไปสู่วิธีการพัฒนากลไกการจัดการความรู้ที่แตกต่างกันไปด้วย โดยมีรายละเอียดเบื้องต้นเกี่ยวกับพื้นที่การศึกษาดังนี้

๓.๑ อำเภอกุเวียง

ศึกษาระดับชุมชนท้องถิ่น พื้นที่วิจัยคือตำบลหัวทอน โดยเลือกปฏิบัติการกับตัวแทน ๓ หมู่บ้าน ได้แก่ บ้านพระบาท บ้านห้วยบง และบ้านโคกกลาง ซึ่งพื้นที่นี้ยังคงมีลักษณะความเป็น “ชุมชนท้องถิ่น” อยู่มาก เนื่องจากเป็นชุมชนดั้งเดิมที่ก่อตั้งมานานกว่า ๑๐๐ ปี มีความอุดมสมบูรณ์ของป่าไม้ แหล่งน้ำ (อ่างเก็บน้ำเขื่อนอุบลรัตน์ และลำห้วยบง) มีพื้นที่ทำนามาก บางหมู่บ้านสามารถทำนาได้ตลอดทั้งปี มีแหล่งอาหารจากธรรมชาติที่ยังอุดมสมบูรณ์ ชาวบ้านยังคงรักษาวัฒนธรรมประเพณีและระบบเครือญาติไว้ได้เป็นอย่างดี นอกจากนี้คนในพื้นที่นี้ยังมีความรู้ในการทำมาหากินที่หลากหลาย ไม่ว่าจะเป็นการทำนา การหาปลา การหาของป่า เป็นต้น แต่คนในชุมชนส่วนใหญ่ก็ยังออกไปทำงานต่างถิ่นเช่นเดียวกันกับพื้นที่อื่น เนื่องจากระบบบริโภค

นิยมที่ขยายตัวอย่างรวดเร็ว ทำให้ทรัพยากรในชุมชนไม่พอเพียงกับความต้องการกับวัตถุนอกที่ต้องใช้เงินตราแลกเปลี่ยน

๓.๒ อำเภอหนองเรือ

ศึกษาระดับกลุ่มตำบล พื้นที่วิจัยคือตำบลโนนสะอาด โดยเลือกปฏิบัติการกับเครือข่ายเกษตรกรรมถาวร ซึ่งเป็นเครือข่ายระดับตำบลเดิมที่มีอยู่แล้ว แต่เป็นเครือข่ายแบบหลวมๆ ที่เกิดการรวมตัวกันจากการสนับสนุนเงินทุนพิเศษ (Grant Funding) เพื่อทำโครงการต่อเนื่องในระยะเวลา ๕ ปีขององค์กรพัฒนาเอกชนในพื้นที่ คือ องค์กรแผนประเทศไทย แต่เมื่อการดำเนินโครงการเสร็จสิ้นแล้ว สมาชิกเครือข่ายจึงห่างหายไป เนื่องจากขาดกลไกที่จะทำให้กลุ่มดำเนินงานอย่างต่อเนื่อง หนองเรือเป็นพื้นที่ค่อนข้างแห้งแล้งและมีลักษณะดินเป็นดินทราย ดังนั้นชาวบ้านจึงสนใจการทำเกษตรที่ใช้น้ำน้อยและลงทุนต่ำ เช่น การปลูกพืชผักพื้นบ้าน การดำนาแห้ง การปลูกข้าวพันธุ์พื้นเมืองที่เหมาะสมกับสภาพพื้นที่ เป็นต้น ตำบลโนนสะอาดเป็นตำบลที่อยู่ใกล้เมืองซึ่งเคยเป็นย่านตลาดเก่าแก่ คือ ตลาดหนองแก ซึ่งเป็นตลาดรับซื้อของป่าและพืชไร่ที่มีมาตั้งแต่ดั้งเดิม ในอดีตชาวบ้านจึงมักจะไปรับจ้างที่ตลาดหนองแก กลุ่มที่สามารถดำเนินการได้เป็นระยะเวลานานมักจะเป็นกลุ่มแบบกึ่งทางการ มีโครงสร้าง กฎระเบียบ และผลประโยชน์ที่ชัดเจน เช่น กลุ่มฅาปนกิจศพ และกลุ่มออมทรัพย์ เป็นต้น

๓.๓ อำเภอภูพาน

ศึกษาระดับเครือข่ายอำเภอ โครงการฯ มีพื้นที่วิจัยอยู่ใน ๔ ตำบล (อำเภอภูพานมีเขตการปกครองทั้งหมด ๕ ตำบล) ได้แก่ ตำบลภูพาน นาฝาย วังสวาท และห้วยม่วง ซึ่งมีการรวมกลุ่มกันเป็น “เครือข่ายเกษตรหมู่เฮา” โดยมีกิจกรรมออมทรัพย์เป็นกลไกให้เกิดการประชุมทุกเดือน ในอดีต “ป่า” เป็นฐานทรัพยากรที่สำคัญ แต่ในปัจจุบันสภาพป่ามีการเปลี่ยนแปลงไปมาก โดยเฉพาะในบริเวณที่ทำกินของชาวบ้านจะมีสภาพโล่งเตียนเนื่องจากการปลูกพืชเศรษฐกิจ ได้แก่ อ้อย ข้าวโพด ถั่วเหลือง ถึงแม้ว่าพื้นที่ภูพานจะมีป่าไม้เป็นฐานทรัพยากรที่สำคัญ แต่ชาวบ้านแทบจะไม่มีโอกาสนำเอาฐานทรัพยากรดังกล่าวมาใช้เป็น “พลังท้องถิ่น” ได้เลย เนื่องจากฐานทรัพยากรที่มีนั้นอยู่ในการควบคุมดูแลของรัฐ อีกทั้งยังเป็นที่มาของความขัดแย้งที่ยังไม่สามารถหาข้อยุติได้มาถึงปัจจุบัน ระบบการผลิตของพื้นที่ภูพานเกือบทั้งหมดเป็นการผลิตเพื่อตอบสนองความต้องการของคนภายนอก เช่น การปลูกผักปริมาณมาก ๆ ตลอดทั้งปี การทำพืชไร่เพื่อผลิตอาหารสัตว์ ปลูกอ้อยเพื่อป้อนโรงงานน้ำตาล และปัจจุบันเปลี่ยนมาปลูกยางพารา อีกทั้งชาวบ้านส่วนใหญ่เป็นกลุ่มคนอพยพมาจากหลายพื้นที่ ดังนั้นการรวมกลุ่มทำงานจึงมีลักษณะเครือข่ายที่เป็นทางการ การทำงานร่วมกันจึงต้องอาศัยกฎระเบียบที่เป็นทางการ มากกว่าความสัมพันธ์ในแนวราบ

กล่าวโดยสรุป พื้นที่วิจัยในโครงการฯ ทั้ง ๓ อำเภอนี้ ได้แบ่งการศึกษาออกเป็น ๓ ระดับด้วยกัน คือ ระดับชุมชนท้องถิ่น ระดับตำบล และระดับอำเภอ เนื่องจากมีทุนทางสังคมและบริบทที่แตกต่างกัน กล่าวคือ ในพื้นที่ภูเวียงยังคงมีลักษณะความเป็นชุมชนท้องถิ่นอยู่มาก ชาวบ้านยังคงรักษาวัฒนธรรมประเพณีและเครือข่ายทางสังคมไว้ได้อย่างเหนียวแน่น และสามารถเข้าถึงทรัพยากรของท้องถิ่นได้ ในพื้นที่หนองเรือมีกลุ่มกิจกรรมเดิมที่เป็นเครือข่ายระดับตำบล คือ เครือข่ายเกษตรกรรมถาวร และในพื้นที่ภูพาน มีการรวมกลุ่มเป็นเครือข่ายระดับอำเภอ คือ เครือข่ายเกษตรหมู่เฮา ที่ใช้กิจกรรมการออมทรัพย์เป็นกลไกสำคัญในการจัดประชุมสมาชิกเครือข่ายทุกเดือนมาอย่างต่อเนื่อง ดังนั้นพื้นที่วิจัยทั้ง ๓ พื้นที่นี้จึงมีความเหมาะสมที่จะเป็นตัว

แทนในการศึกษาเพื่อพัฒนากลไกการจัดการความรู้เพื่อพัฒนาท้องถิ่นในระดับตำบล-อำเภอ ตามเป้าหมายที่ทางโครงการฯ ตั้งไว้

๔. หน่วยการวิเคราะห์

การวิจัยในโครงการนี้ใช้หน่วยในการวิเคราะห์ระดับบุคคล ระดับชุมชน และระดับเครือข่าย

๕. กลุ่มเป้าหมายหลักในการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ ซึ่งกลุ่มเป้าหมายหลักในการวิจัยประกอบด้วย

๕.๑ **ผู้รู้ (Key Informants)** หมายถึง ผู้อาวุโสที่เป็นผู้นำชุมชนอย่างไม่เป็นทางการที่มีอายุ ๕๐ ปีขึ้นไป ซึ่งเป็นผู้ที่สามารถให้ข้อมูลเกี่ยวกับประวัติหมู่บ้าน สภาพทางด้านกายภาพ เศรษฐกิจ สังคม ความเชื่อ ประเพณี และวัฒนธรรมตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน และผู้นำที่เป็นทางการ ได้แก่ ผู้ใหญ่บ้าน กรรมการหมู่บ้าน กรรมการองค์การบริหารส่วนตำบล และอดีตผู้ใหญ่บ้าน ซึ่งสามารถให้ข้อมูลเกี่ยวกับการเมือง การปกครอง และการเปลี่ยนแปลงวิถีการดำรงชีวิตของชุมชนได้

๕.๒ **วิทยากรกระบวนการ** เป็นชาวบ้านในพื้นที่เป้าหมายในการวิจัยทั้ง ๓ อำเภอ ที่เข้าร่วมกิจกรรมและร่วมเรียนรู้ในโครงการฯ นี้จำนวน ๔๕ คน

๕.๓ **ชาวบ้านและสมาชิกกลุ่มกิจกรรม** ในพื้นที่วิจัยทั้ง ๓ อำเภอ ซึ่งเข้าร่วมกิจกรรมเรียนรู้ในโครงการวิจัยฯ ได้แก่ สมาชิกกลุ่มเยาวชน กลุ่มแม่บ้าน กลุ่มออมทรัพย์ (ทั้งในระดับชุมชนและเครือข่าย)

๖. วิธีการเก็บข้อมูล

การดำเนินงานในโครงการวิจัยฯ นี้ ไม่ใช่เฉพาะนักวิจัยในโครงการฯ เท่านั้นที่เป็นผู้เก็บข้อมูล แต่วิทยากรกระบวนการ เยาวชน และชาวบ้านก็ได้ร่วมเป็นผู้เก็บข้อมูลด้วย โดยมีนักวิจัยในโครงการฯ เป็นผู้เอื้ออำนวยและจัดกระบวนการให้ เช่น การสัมภาษณ์ผู้รู้โดยใช้กระบวนการสืบสาวประวัติศาสตร์ท้องถิ่น การทำแผนที่ทางสังคมของชุมชน การเก็บข้อมูลระดับครัวเรือน การเก็บข้อมูลเกี่ยวกับวัสดุ/เครื่องมือที่จะนำมาจัดเก็บในพิพิธภัณฑ์พื้นบ้าน เป็นต้น ซึ่งอาจจะเป็นจุดเด่นอีกอย่างหนึ่งของการดำเนินงานและวิธีวิจัยในโครงการฯ นี้ก็ได้

๖.๑ ข้อมูลทุติยภูมิ

๑) การรวบรวมข้อมูลมือสอง เช่น แผนที่ จำนวนประชากร เป็นต้น

๒) การทบทวนวรรณกรรมและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง เป็นการค้นคว้าเอกสารที่เกี่ยวข้องกับประเด็นในการวิจัย แนวคิด ความรู้ ภูมิปัญญาชาวบ้าน ทั้งที่เป็นผลงานวิจัย หนังสือที่ได้รับการจัดพิมพ์ เอกสารเผยแพร่ สื่ออินเทอร์เน็ต และข้อมูลในระดับพื้นที่เป้าหมายที่หน่วยงานหรือองค์กรต่าง ๆ ได้ศึกษาและรวบรวมไว้

๓) โปรแกรมสำเร็จรูปของกรมพัฒนาที่ดิน เช่น SoilView 2.0 และ LandSuit เป็นต้น

๖.๒ ข้อมูลปฐมภูมิ

๑) จัดเวทีประชุม ระดมสมอง วิเคราะห์สังเคราะห์ข้อมูลโดยวิธีการตั้งคำถามเพื่อสืบสาวไปถึงสาเหตุแห่งปัญหาในชุมชน เนื่องจากกระบวนการเรียนรู้ของชาวบ้านส่วนใหญ่ เป็นการเรียนรู้ที่เอาปัญหา

ของเขาเป็นตัวตั้ง แล้วค่อยๆ สืบสาวไปถึงสาเหตุของปัญหา จากนั้นจึงหาวิธีแก้ไข และหาวิธีการพัฒนาต่อไป ทำให้เห็นแง่มุมของชุมชนในหลายๆ ด้าน และมีทางเลือกที่จะเดินต่อไป หรือมีความคิดสร้างสรรค์ใหม่ๆ ซึ่งเป็นการศึกษาที่สอดคล้องกับความเป็นจริงมากที่สุด เพราะเป็นกระบวนการเรียนรู้ที่เชื่อมโยงกับวิถีชีวิตอย่างเป็นธรรมชาติเป็นกระบวนการเรียนรู้ที่มีความเป็นพลวัต และสอดคล้องกับบริบทของชาวบ้านในชุมชนท้องถิ่นนั้นๆ ทั้งนี้การจะทำให้เกิดผลดีได้ต้องอาศัยการมีส่วนร่วมของทุกฝ่าย ที่ต้องมาเรียนรู้ร่วมกัน เชื่อมโยงกัน เพื่อเปิดโลกทัศน์ มุมมอง วิถีคิด และจุดประกายแห่งการสร้างสรรค์สิ่งใหม่ๆ

๒) การสังเกตแบบมีส่วนร่วมและไม่มีส่วนร่วม วิทยากรกระบวนการได้ใช้การสังเกตและบันทึกผลในกระบวนการเรียนรู้แบบมีส่วนร่วม เพื่อเก็บข้อมูลการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น พฤติกรรม ผลการทดลอง ฯลฯ จากนั้นจะมีการนำข้อมูลและการบันทึกผลการสังเกตมาพูดคุยในเวทีสรุปบทเรียนเป็นประจำและต่อเนื่อง

๓) การสัมภาษณ์ มีการใช้แนวทางการสัมภาษณ์เพื่อเป็นเครื่องมือในการเก็บข้อมูลที่เป็นความรู้ นำไปสู่ข้อค้นพบเพื่อตอบโจทย์วิจัย รวมทั้งความรู้ใหม่อื่นๆ มีทั้งที่เป็นการสัมภาษณ์เฉพาะกรณีศึกษา และการสัมภาษณ์ผู้รู้เรื่องภูมิปัญญาเฉพาะด้าน สัมภาษณ์การเปลี่ยนแปลงของกลุ่มเป้าหมายหลักในการวิจัย เป็นต้น

๔) การใช้แบบสอบถามตามความจำเป็นของข้อมูลที่ต้องการใช้ เช่น แบบสอบถามรายรับ-รายจ่ายในครัวเรือน แบบสอบถามสุขภาวะระดับครัวเรือน เป็นต้น

๕) การสนทนากลุ่มย่อย เพื่อใช้เก็บข้อมูลเฉพาะด้าน โดยส่วนใหญ่จะเป็นการสัมภาษณ์ผู้รู้ในเรื่องประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ภูมิปัญญา บริบทชุมชน ฯลฯ หรือการสรุปบทเรียนเฉพาะกลุ่มกิจกรรม เช่น กลุ่มเยาวชน กลุ่มแม่บ้าน เครือข่ายอาหารปลอดภัย เครือข่ายออมทรัพย์ ตลาดชุมชน ฯลฯ

๖) การทดลอง เนื่องจากโครงการวิจัยฯ นี้เป็นการวิจัยเชิงปฏิบัติการ ดังนั้นการให้ชาวบ้านในพื้นที่วิจัยได้ทดลองนำความรู้ที่ได้จากการศึกษาดูงาน หรือจากการรื้อฟื้นความรู้ที่ขาดหายไปจากชุมชน เอาไปปฏิบัติจริง แล้วนำผลการทดลองมาสรุปพูดคุยในเวทีแลกเปลี่ยนเรียนรู้ร่วมกับชาวบ้านที่สนใจในชุมชน

๗) การบันทึก ในทุกกระบวนการที่ใช้เพื่อการเก็บข้อมูลปฐมภูมิดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้น จะมีการบันทึกข้อมูลในรูปแบบต่างๆ ได้แก่ การจดบันทึก การเขียนแผนภาพบนกระดานชาร์ต ฯลฯ หรือการบันทึกโดยใช้เครื่องมือที่เป็นสื่อนวัตกรรมช่วย เช่น การถ่ายภาพดิจิทัล การถ่ายวิดีโอ และการบันทึกเทป เป็นต้น

๗. การสรุปและรายงานผลการวิจัย

การสรุปและการรายงานผลวิจัยนั้น จะเป็นการนำเสนอข้อมูลด้วยการพรรณนาเชิงวิเคราะห์ ประกอบด้วยการบรรยาย ตาราง รูปภาพ แผนที่ และแผนภูมิ

บทที่ ๔

ผลการวิจัยและการอภิปรายผล

โครงการวิจัยฯ นี้ เป็นการวิจัยเชิงปฏิบัติการ ดังนั้นข้อค้นพบที่นำมาสรุป วิเคราะห์ เพื่อตอบคำถามในการวิจัย และจัดทำเป็นรายงานผลการวิจัยจึงมีทั้งในส่วนที่เป็นความรู้จากพื้นที่วิจัย ความรู้เชิงกระบวนการ และการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น ซึ่งคณะผู้วิจัยมุ่งเน้นการรายงานผลวิจัยอันเป็นความรู้เชิงเนื้อหาในพื้นที่วิจัย ที่ได้จากการสรุป วิเคราะห์ ตีความ แล้วนำมาสังเคราะห์เป็นองค์ความรู้ในเรื่องของบริบทในพื้นที่วิจัย ส่วนความรู้ในเชิงกระบวนการนั้น คณะผู้วิจัยได้แยกการรายงานผลในเรื่องกระบวนการเรียนรู้และเครื่องมือที่ใช้ ส่วนการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นนั้น ได้นำเสนอการรายงานผลการเปลี่ยนแปลงทั้งในมุมมองของนักวิจัย และในมุมมองของตัววิทยากรกระบวนการและชาวบ้านที่เข้าร่วมกระบวนการเรียนรู้ในโครงการวิจัยฯ นี้

๑. บริบททั่วไปของพื้นที่วิจัย

โครงการวิจัยพัฒนากลไกการจัดการความรู้เพื่อพัฒนาท้องถิ่นระดับตำบล-อำเภอ มีพื้นที่เป้าหมายในการวิจัยใน ๓ อำเภอของจังหวัดขอนแก่น คณะผู้วิจัยและวิทยากรกระบวนการได้ร่วมกันเรียนรู้และเก็บข้อมูลเกี่ยวกับบริบทของชุมชนในประเด็นต่างๆ เพื่อให้ทราบถึงเงื่อนไขและสภาพแวดล้อมโดยรวมและโดยรอบของกลไกการจัดการความรู้เพื่อพัฒนาท้องถิ่นระดับตำบล-อำเภอ ที่คณะผู้วิจัยได้ศึกษาอยู่ และเพื่อให้ทราบถึง “ทุนชุมชน” หรือ “พลังท้องถิ่น” ที่จะนำมาใช้เป็นกลไกในการจัดการความรู้เพื่อพัฒนาท้องถิ่นต่อไป

ประวัติศาสตร์ชุมชนเป็นข้อมูลที่ได้จากการใช้เครื่องมือในการฟื้นฟูพลังท้องถิ่น ทำให้ชาวบ้านในชุมชนท้องถิ่นได้มีโอกาสฟื้นความทรงจำของพวกเขา พื้นที่อำเภอภูเวียง พื้นที่วิจัยอยู่ใน ๓ หมู่บ้านของตำบลหัวทอง คือ บ้านพระบาท บ้านห้วยยาง และบ้านโคกกลาง เป็นหมู่บ้านที่อยู่ติดกัน จึงมีประวัติศาสตร์ร่วมกันมานานกว่า ๑๐๐ ปี และมีความสัมพันธ์ทางเครือญาติ บรรพบุรุษดั้งเดิมของชาวบ้านในชุมชนท้องถิ่นนี้เป็น “คนภูแล” หรือ “ไทยใหญ่” หรือที่ชาวบ้านเรียกกันว่า “โพ” ที่เดินทางหาบเร่มาค้าขายจนถึงบริเวณนี้ (ที่ตั้งบ้านหัวทองในปัจจุบัน) จากนั้นได้มีการโยกย้ายกระจายถิ่นที่อยู่อาศัยไปตามบริเวณต่างๆ ซึ่งยังคงมีสภาพเป็นป่าที่อุดมสมบูรณ์และเหมาะกับการดำรงชีพ ต่อมาได้มีการโยกย้ายชุมชนครั้งใหญ่อีกครั้งในช่วงที่ได้รับผลกระทบจากน้ำท่วมหลังการสร้างเขื่อนอุบลรัตน์ในปี พ.ศ. ๒๕๐๗ พื้นที่อำเภอหนองเรือ พื้นที่วิจัยอยู่ในตำบลโนนสะอาด ซึ่งดำเนินงานในลักษณะต่อยอดจากกลุ่มเดิมที่เป็นสมาชิก “กลุ่มเกษตรกรรมถาวร” การก่อตั้งของชุมชนท้องถิ่นในพื้นที่นี้เริ่มในช่วงปี พ.ศ. ๒๕๔๗ มีกลุ่มคนที่อพยพมาจากหลายจังหวัด ได้แก่ ศรีสะเกษ มหาสารคาม และนครราชสีมา เหตุผลหลักในการเลือกอพยพเข้ามาตั้งบ้านเรือนบริเวณนี้ คือ ความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติ ดังนั้นวิถีการดำรงชีวิตในอดีตชาวบ้านจะพึ่งพาทรัพยากรธรรมชาติเป็นปัจจัยสำคัญในการดำรงชีพ แต่ปัจจุบันมีฐานทรัพยากรเหลือน้อยมาก กล่าวคือทั้งตำบลมีพื้นที่ป่าเหลือประมาณ ๒๐ ไร่ เท่านั้น ซึ่งเป็นป่าช้าของหมู่บ้านหนองไฮและบ้านโนนสะอาดร่วมกัน พื้นที่ภูผาม่าน หลายคนเชื่อว่า “ภูผาม่าน” ตั้งชื่อ

---

๔ บริบท หมายถึง เงื่อนไขและสภาพแวดล้อมโดยรวมและโดยรอบของปรากฏการณ์ที่ให้ความหมาย และมีผลต่อปรากฏการณ์ขณะนั้น เนื่องจากไม่มีปรากฏการณ์ใดที่ดำรงอยู่ได้ด้วยตัวของมันเองเพียงลำพัง แต่ปรากฏการณ์นั้นจะมีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับสิ่งอื่นๆ ที่อยู่โดยรอบในลักษณะใดลักษณะหนึ่ง ดังนั้นถ้าแยกปรากฏการณ์นั้นมาศึกษาเป็นส่วนๆ หรือเป็นอิสระจากบริบทที่เกี่ยวข้อง ก็จะทำให้ความเข้าใจเกี่ยวกับการดำรงอยู่ของปรากฏการณ์นั้นขาดความสมบูรณ์ หรือทำให้ปรากฏการณ์นั้นขาดความหมายทางสังคมและประวัติศาสตร์โดยสิ้นเชิง (ชวน เพชรแก้ว, ๒๕๔๖)

ตามลักษณะของภูเขาที่มองเห็นได้เด่นชัด ซึ่งมีลักษณะคล้ายผ้าม่านที่ซังกันเอาไว้ ในขณะที่บางคนเชื่อว่าน่าจะเป็นการเรียกชื่อภูเขาซึ่งมีถ้ำที่ “คนมอญ” หลบมาอาศัยอยู่ เนื่องจากภาษาท้องถิ่นจะเรียกคนมอญว่า “ม่าน” และมีถ้ำที่มีหลักฐานการเขียนด้วยลายมือเป็นภาษามอญยังปรากฏอยู่ในถ้ำดังกล่าว จึงทำให้ประเพณีสำคัญของคนในท้องถิ่นนี้ คือ ประเพณีตรุษไทย^๙ ยังมีการเล่นบางอย่างเหมือนของคนมอญ คือ การเล่นสะบ้า เป็นต้น ในพื้นที่วิจัยที่ตำบลวังสวาบนั้นเริ่มมีผู้อพยพเข้ามาอยู่อาศัยตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๔๓๐ โดยนายพรานล่าสัตว์จากเขตอำเภอภูกระดึง ได้เข้ามาล่าสัตว์และพบเห็นพื้นที่ที่มีความอุดมสมบูรณ์มีทั้งป่าไม้ สัตว์ป่า พืชสมุนไพร ที่สามารถเก็บหาเอาไปขาย หรือเอาไปแลกเกลือได้ นอกจากนี้ยังมีที่ราบเหมาะแก่การเพาะปลูก ในตำบลนาฝายนั้นเมื่อประมาณ ๑๐๐ ปีกว่า มีคนกลุ่มแรกจากเมืองน่าน เป็นพ่อค้าขายเกลือและคนจีนฮ่อขายฝิ่นได้ล่องเรือมาขายสินค้าตามลำน้ำโขง มหาหุคักขายสินค้าบริเวณนี้ และคนกลุ่มที่สอง อพยพหนีสงครามจากเวียงจันทน์ประเทศลาว โดยต่อแพข้ามแม่น้ำโขงมาขึ้นฝั่งที่จังหวัดเลยแล้วเดินเท้าต่อมาถึงบริเวณนี้ ได้เห็นว่าเป็นพื้นที่อุดมสมบูรณ์ จึงได้อพยพเข้ามาตั้งชุมชนในบริเวณนี้ ส่วนตำบลภูผาม่านนั้นมียุโรปประมาณ ๖๐-๗๐ ปี เริ่มก่อตั้งชุมชนโดยกลุ่มคนจากตำบลโนนคอม (ตำบลแรกที่ตั้งขึ้นในภูผาม่าน) เข้ามาทำนาแล้วมาอนเฝ้านา เพราะกลัวคนมาลักขโมยผลผลิต เมื่อเก็บเกี่ยวผลผลิตแล้วก็ไม่อยากจะกลับบ้านเดิม เนื่องจากเห็นว่าดินในพื้นที่นี้มีสีด่าปลูกพืชได้ผลดี มีป่าไม้อุดมสมบูรณ์ มีสัตว์ป่ามากมาย และมีลำห้วยที่น้ำไหลตลอดทั้งปี

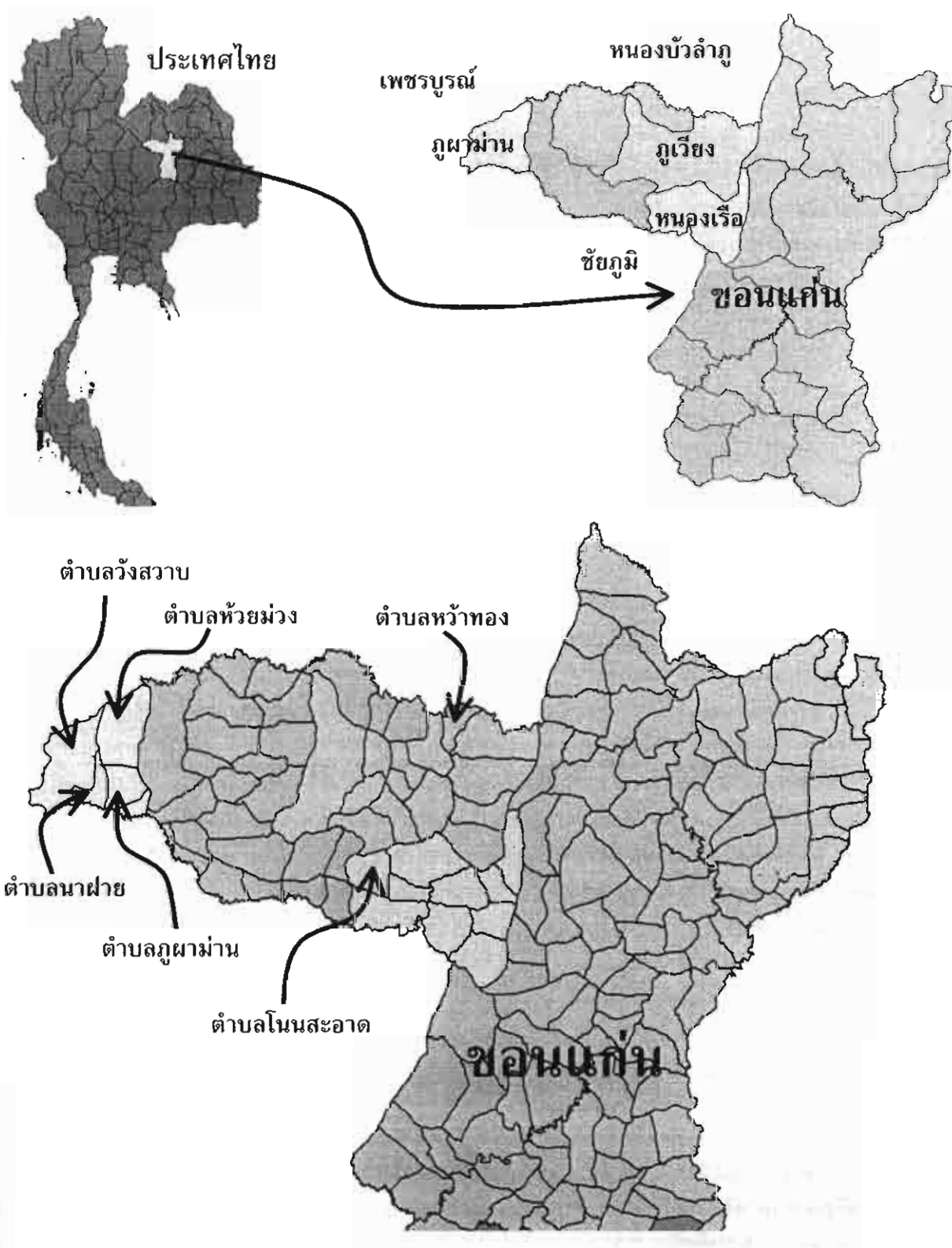
ลักษณะที่ตั้งของชุมชนท้องถิ่นในพื้นที่วิจัย เป็นบริบทหนึ่งที่เป็นเงื่อนไขสำคัญและมีผลต่อการใช้กลไกการจัดการความรู้เพื่อพัฒนาท้องถิ่นระดับตำบล-อำเภอ เนื่องจากเป็นตัวกำหนดวิถีการดำรงชีวิตของชาวบ้านในชุมชนท้องถิ่น พื้นที่วิจัยใน ๓ อำเภออยู่ในบริเวณทิศตะวันตกของจังหวัดขอนแก่น ซึ่งติดต่อกับอาณาเขตของจังหวัดหนองบัวลำภู ชัยภูมิ และเพชรบูรณ์ พื้นที่ภูเวียงตั้งอยู่ใกล้อ่างเก็บน้ำเขื่อนอุบลรัตน์ ดังนั้นชาวบ้านส่วนใหญ่จึงมีอาชีพหาปลา และทำการเกษตรในบริเวณพื้นที่สูงกว่าระดับน้ำท่วมถึง เนื่องจากอยู่ไกลจากพื้นที่ป่าของอุทยานแห่งชาติภูเวียง จึงทำให้ชาวบ้านไม่ได้รับประโยชน์จากทรัพยากรป่าแห่งนี้ แต่อย่างไรก็ตามชาวบ้านยังคงรักษาทรัพยากรป่าของตนเองเอาไว้ได้ โดยจัดการในรูปแบบ “ป่าชุมชน” ซึ่งยังคงมีสภาพอุดมสมบูรณ์อยู่ ในพื้นที่อำเภอหนองเรือจนถึงแม้จะมีอุทยานแห่งชาติน้ำพองอยู่เขตอำเภอหนองเรือ แต่เนื่องจากมีพื้นที่บางส่วนอยู่ในอ่างเก็บน้ำเขื่อนอุบลรัตน์ ดังนั้นทรัพยากรป่าในท้องถิ่นจึงมีน้อย อีกทั้งลักษณะพื้นที่เป็นที่ราบสูงสลับกับลูกคลื่นลอนลาด ที่มีความลาดชัน ๒-๕% ในขณะที่พื้นดินส่วนใหญ่มีลักษณะเป็นดินทรายจนถึงทรายจัด และมีความอุดมสมบูรณ์ตามธรรมชาติต่ำ จึงทำให้เกิดปัญหาการพังทลายของดินที่เกิดจากการกัดเซาะของน้ำจากพื้นที่เพาะปลูกพืชไร่ในบริเวณที่สูง ทำให้ทรายไหลลงมาทับถมในบริเวณที่นาที่เป็นที่ราบลุ่ม การเกษตรส่วนใหญ่เป็นเขตอาศัยน้ำฝนเป็นหลัก ส่วนพื้นที่ภูผาม่านอยู่ใกล้กับทรัพยากรป่าในเขตอุทยานแห่งชาติ ๒ แห่ง คือ อุทยานแห่งชาติภูผาม่านและอุทยานแห่งชาติภูผาม่าน จึงมีข้อจำกัดในการถือครองที่ดิน และมีปัญหาความขัดแย้งเรื่องที่ดินทำกินและการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติกับภาครัฐ อีกทั้งพื้นที่ภูผาม่านอยู่ไกลจากศูนย์กลางของจังหวัด (อำเภอเมือง) มากที่สุดประมาณ ๑๒๐ กิโลเมตร ดังนั้นชาวบ้านส่วนใหญ่จึงมีโอกาสเข้าถึงการบริการของรัฐในระดับจังหวัดได้ยาก ส่วนใหญ่ชาวบ้านจึงมาใช้บริการที่อำเภอชุมแพ และอำเภอใกล้เคียงในจังหวัดอื่น เช่น อำเภอคอนสาร จังหวัดชัยภูมิ เป็นต้น (ดูภาพที่ ๑ ประกอบ)

ด้านสาธารณูปโภคของพื้นที่วิจัยทั้ง ๓ พื้นที่ไม่แตกต่างกัน กล่าวคือชาวบ้านสามารถเข้าถึงบริการด้านการติดต่อสื่อสารได้อย่างสะดวก ทำให้การติดตามงาน นัดหมายประชุม หรือปรึกษาปัญหาในกรณีเร่งด่วนสามารถทำได้อย่างสะดวก การคมนาคมในพื้นที่วิจัยส่วนใหญ่อยู่ในสภาพดี และส่วนใหญ่มีรถโดยสารประจำ

^๙ ประเพณีตรุษไทยหรือบุญเดือนสี่ ชาวบ้านกล่าวว่าในประเทศไทยมีเพียง ๒ อำเภอเท่านั้นที่ยังคงรักษาประเพณีตรุษไทยเอาไว้ คือ อำเภอภูผาม่าน จังหวัดขอนแก่น และอำเภอคอนสาร จังหวัดชัยภูมิ (ทั้ง ๒ อำเภอมียาณาเขตติดต่อกัน)

ทางผ่านชุมชน มีเพียงพื้นที่ภูเวียงเท่านั้นที่เส้นทางคมนาคมลำบากในช่วงฤดูฝน ส่วนพื้นที่หนองเรือและภูผาม่าน มีบางชุมชนที่ไม่มีรถประจำทางผ่าน แต่อย่างไรก็ตามการเดินทางเข้าถึงชุมชนเหล่านี้ไม่ลำบากนัก รวมถึงการเดินทางออกจากชุมชนมาติดต่อกับภายนอกก็สะดวกเช่นเดียวกัน จึงทำให้ชุมชนท้องถิ่นในพื้นที่วิจัยไม่ได้ถูกตัดขาดจากโลกภายนอก ดังนั้นกระแสการพัฒนาต่างๆ เข้ามาสู่ชุมชนได้อย่างต่อเนื่อง อาจกล่าวได้ว่าชุมชนท้องถิ่นในพื้นที่วิจัยส่วนใหญ่มีระบบสาธารณูปโภคที่ดี ซึ่งล้วนมีผลต่อวิถีการดำรงชีวิตและวิถีการเรียนรู้ของชาวบ้าน และส่งผลต่อการจัดการความรู้ของชุมชนด้วยเช่นกัน กล่าวคือ การติดต่อสื่อสาร การคมนาคม และไฟฟ้าเป็นปัจจัยที่ทำให้ชาวบ้านได้เปิดโลกทัศน์ และมีโอกาสเปิดรับความรู้จากภายนอกได้มากยิ่งขึ้น ทำให้ชุมชนท้องถิ่นเหล่านี้มีการปรับตัวอย่างต่อเนื่อง

นอกจากบริบทที่กล่าวมาแล้วข้างต้น ยังมีเงื่อนไขและสภาพแวดล้อมอย่างอื่นที่จัดเป็น “พลังท้องถิ่น” ซึ่งคณะผู้วิจัยได้นำเสนอรายละเอียดในหัวข้อ พลังท้องถิ่นของพื้นที่วิจัยต่อไป

ภาพที่ ๕ แผนที่แสดงพื้นที่วิจัยของโครงการฯ ใน ๓ อำเภอของจังหวัดขอนแก่นคือ ภูเวียง (ด่านหัวทอง) หนองเรือ (ด่านโนนสะอาด) และภูผาม่าน (ด่านภูผาม่าน ห้วยม่วง นาฝาย และวังสวาบ)

๒. พลังท้องถิ่นในพื้นที่วิจัย

“พลังท้องถิ่น” ส่วนหนึ่งยังคงเป็นศักยภาพ^{๙๐}ในท้องถิ่น (เป็นพลังที่แฝงอยู่ สามารถนำมาใช้ประโยชน์หรือใช้เพื่อการพัฒนาชุมชนท้องถิ่นได้ แต่ยังไม่ได้ออกมาใช้) และอีกส่วนหนึ่งเป็นพลังที่เคลื่อนไหวอยู่อย่างต่อเนื่อง ซึ่งเป็นพลังสำคัญที่ร้อยรัดชุมชนท้องถิ่นเอาไว้ได้ ทำให้คนในชุมชนท้องถิ่นนั้นอยู่รอดและสามารถจัดการตัวเองได้ ซึ่งคนเมืองและนักพัฒนาส่วนใหญ่มักมองข้าม ดังนั้นการทำความเข้าใจเรื่องพลังของท้องถิ่น ต้องเริ่มจากสมมติฐานว่าในชุมชนท้องถิ่นของไทยมีศักยภาพเป็นทุนเดิมอยู่ ทำให้คนในชุมชนท้องถิ่นนั้นอยู่รอดและเติบโตมาได้โดยไม่ต้องพึ่งพารัฐนัก ซึ่งฐานที่สำคัญของพลังท้องถิ่นประกอบด้วย ๔ ฐานที่สำคัญสอดคล้องกับการทบทวนวรรณกรรมในบทที่ ๒ คือ ๑) ฐานทรัพยากร ๒) เครือข่ายทางสังคม ๓) ระบบความรู้ และ ๔) ระบบคุณค่าและความเชื่อ ซึ่งได้ข้อค้นพบเกี่ยวกับพลังท้องถิ่นดังนี้

๒.๑ ฐานทรัพยากร

ฐานทรัพยากรในชุมชนท้องถิ่นมีอยู่หลากหลาย ซึ่งล้วนสัมพันธ์กับความหลากหลายของระบบนิเวศและระบบความรู้ที่ถูกสร้าง สะสม และถ่ายทอดมาในหลายรูปแบบ ได้แก่ พิธีกรรม ความเชื่อ ข้อห้าม (ชะล่า) ภูมิปัญญา เป็นต้น ทั้งนี้ก็เพื่อความอยู่รอดและความอยู่ดีมีสุขของคนในชุมชนท้องถิ่นที่อยู่อาศัยและพึ่งพากระบวนนิเวศนั้น ทรัพยากรธรรมชาติจึงเป็นฐานพลังท้องถิ่นที่สำคัญอย่างหนึ่ง ซึ่งการวิจัยในโครงการฯ นี้ได้ศึกษาฐานทรัพยากรที่สำคัญในพื้นที่วิจัย ๓ ประการ คือ ดิน น้ำ และป่า ดังนี้

“ดิน” ถึงแม้ว่าทรัพยากรดินในพื้นที่วิจัยจะมีความแตกต่างกัน ดินในพื้นที่ภูเวียงและหนองเรือส่วนใหญ่เป็นดินทราย ส่วนดินในพื้นที่ภูผาม่านส่วนใหญ่เป็นดินเหนียว เป็นพื้นที่ภูเขาลาดชัน และมีหินโผล่กระจัดกระจาย เนื่องจากชาวบ้านในพื้นที่วิจัยส่วนใหญ่มีอาชีพทำนาเป็นอาชีพหลัก แต่เมื่อพิจารณาศักยภาพของดินที่เหมาะสมกับการปลูกข้าวแล้วพบว่า ศักยภาพของดินที่เหมาะสมกับการปลูกข้าวเรียงตามลำดับได้ดังนี้ ในพื้นที่หนองเรือ (ตำบลโนนสะอาด) มีร้อยละ ๔๔.๗๑ ในพื้นที่ภูเวียง (ตำบลห้วยทอง) มีร้อยละ ๑๓.๓๒ ในพื้นที่ภูผาม่าน ตำบลภูผาม่านมีร้อยละ ๙.๖๗ ตำบลนาฝายมีร้อยละ ๓.๗๘ ตำบลวังสาวมีร้อยละ ๐.๙๔ และตำบลห้วยม่วงมีร้อยละ ๐.๗๖ (ดูรายละเอียดในภาคผนวก ก) แต่ไม่ว่าดินจะมีศักยภาพเหมาะสมกับการปลูกข้าวมากน้อยเพียงใดก็ตาม ล้วนไม่ส่งผลต่อการตัดสินใจเลือกอาชีพทำนาของชาวบ้านในพื้นที่วิจัย อาจจะเป็นเพราะความเชื่อที่ว่า “ข้าว” เป็นทรัพย์สินที่สำคัญและเป็นตัวบ่งบอกถึงความมั่นคงของชีวิต “...ยังงักก็ขอให้ข้าวกินอุ่นท้องก็แล้วกัน กับข้าวไปหาเอาจากป่า จากทุ่งนา ห้วย หนอง ก็ได้...” หรืออาจกล่าวได้ว่า “ข้าวคือชีวิต”

^{๙๐} ศักยภาพ เปรียบเทียบได้กับคำว่า Potentiality หมายถึง ความสามารถที่ซ่อนเร้น อำนาจหรือคุณสมบัติที่มีแฝงอยู่ในสิ่งต่างๆ อาจทำให้พัฒนาหรือให้ปรากฏเป็นสิ่งที่ประจักษ์ได้ เราสามารถทำความเข้าใจ “ศักยภาพ” ได้จากการเปรียบเทียบกับความรู้ทางวิทยาศาสตร์ที่เกี่ยวกับพลังงาน ๒ ชนิด คือ พลังงานศักย์และพลังงานจลน์

๑) พลังงานศักย์ (Potential Energy) คือ พลังงานที่เก็บสะสมไว้อยู่ในวัตถุ ซึ่งยังไม่ถูกใช้ออกมา เป็นพลังงานถูกสะสมโดยงานที่ต้านแรงที่มากกระทำ อาจจะเป็นแรงโน้มถ่วงหรือแรงของสปริง ตัวอย่างเช่น พลังงานในคันธนูที่ถูกไถ่ พลังงานในอ่างเก็บน้ำหรือเขื่อนที่อยู่สูง และพลังงานในหนังสือที่วางอยู่บนโต๊ะซึ่งจะมีพลังงานศักย์โน้มถ่วงมากกว่าหนังสือที่วางอยู่บนพื้น เป็นต้น ซึ่ง “ศักยภาพ” เปรียบเทียบได้กับพลังงานศักย์ดังกล่าวมานี้

๒) พลังงานจลน์ (Kinetic Energy) คือ พลังงานที่อยู่ในวัตถุที่กำลังเคลื่อนที่ ซึ่งพลังงานศักย์ที่ถูกสะสมไว้เมื่อถูกใช้ออกมาก็จะเป็นพลังงานจลน์ ดังนั้นเราจะเห็นพลังงานศักย์ได้โดยการผลักหนังสือให้ตกจากโต๊ะ หนังสือจะได้รับพลังงานจลน์จากความเร็วของมันจนกระทั่งตกลงพื้น ในลูกธนูที่พุ่งออกไป หรือในน้ำที่ตกลงมาจากเขื่อน เป็นต้น พลังงานจลน์อาจเปลี่ยนเป็นความร้อน หรือเสียงจากการกระทบก็ได้

ถึงแม้จะทำนาขาดทุนทุกปี แต่ชาวบ้านก็เลือกแล้วว่าจะต้องทำนาสืบสานความรู้ที่สั่งสมกันมาตั้งแต่บรรพบุรุษ เพราะชาวบ้านในพื้นที่วิจัยเชื่อว่าสิ่งที่พวกเขาทำได้ดีที่สุดคือ “ทำนา” ดังนั้นถึงจะไม่มีเงินติดบ้านแต่ถ้ามีข้าวเต็มเล้า ก็สร้างความมั่นใจได้ว่าปีนี้ชีวิตของครอบครัวจะดำเนินไปด้วยดี แต่อาจจะเป็นเพราะศักยภาพของดินที่ไม่เหมาะสมต่อการปลูกข้าว และภูมิปัญญาการคัดเลือกพันธุ์ข้าวที่เหมาะสมกับสภาพดินในแต่ละพื้นที่ขาดหายไป จึงทำให้การทำนาในปัจจุบันต้องอาศัยปัจจัยการผลิตมากกว่าที่บรรพบุรุษเคยทำมา ส่งผลให้ชาวบ้านประสบกับภาวะขาดทุนทุกปี

“น้ำ” ในพื้นที่ภูเวียง เป็นพื้นที่ที่มีทรัพยากรน้ำในเชิงปริมาณน้ำมากที่สุด แต่การกระจายของแหล่งน้ำมีน้อย เนื่องจากมีแหล่งน้ำสำคัญที่มีน้ำตลอดทั้งปีแหล่งเดียว คือ เขื่อนอุบลรัตน์ ในพื้นที่หนองเรือ ตำบลโนนสะอาดไม่มีระบบชลประทานหรือแหล่งน้ำขนาดใหญ่ที่ชาวบ้านสามารถนำมาใช้ในการทำเกษตรได้ ดังนั้นพื้นที่ทำเกษตรส่วนใหญ่จึงอาศัยน้ำฝนเป็นหลัก เป็นพื้นที่ที่มีทรัพยากรน้ำน้อยที่สุด ทั้งในเชิงปริมาณน้ำและการกระจายตัวของแหล่งน้ำ ในพื้นที่ภูผาม่าน เนื่องจากสภาพภูมิประเทศที่มีระดับความสูงต่ำของพื้นที่ต่างกันมาก คือ ๒๒๐-๗๓๗ เมตรเหนือระดับน้ำทะเลปานกลาง จึงทำให้พื้นที่ภูผาม่านมีแหล่งน้ำที่มีลักษณะเป็นลำห้วย คลองน้ำ เหมืองฝาย น้ำซับ น้ำผุด ฯลฯ ในหลายลักษณะ จึงเป็นพื้นที่ที่มีทรัพยากรน้ำในเชิงปริมาณน้ำในระดับปานกลาง แต่มีการกระจายตัวของแหล่งน้ำมากที่สุด

“ป่า” เป็นฐานทรัพยากรซึ่งเป็น “พลังท้องถิ่น” ที่สำคัญอย่างหนึ่ง ในพื้นที่ภูเวียงถึงแม้ทรัพยากรป่าจะลดลง แต่ชาวบ้านในพื้นที่ก็ยังเห็นความสำคัญของทรัพยากรป่า จึงร่วมกันฟื้นฟูและดูแลรักษาให้ป่ากลับมามีสภาพอุดมสมบูรณ์ดังเช่นที่เคยเป็นมาในอดีต ในพื้นที่หนองเรือมีพื้นที่ป่าทั้งตำบลโนนสะอาดเหลือเพียง ๒๐ ไร่เท่านั้น ซึ่งเป็นป่าช้าของ ๒ หมู่บ้าน (บ้านหนองไฮและบ้านโนนสะอาด) ดังนั้นอาจกล่าวได้ว่าพื้นที่หนองเรือมีทรัพยากรป่าน้อยที่สุด ในพื้นที่ภูผาม่าน ชาวบ้านส่วนใหญ่มีปัญหาขาดที่ดินทำกิน เนื่องจากพื้นที่ส่วนใหญ่อยู่ในเขตอุทยานแห่งชาติน้ำหนาวและอุทยานแห่งชาติภูผาม่าน แต่ชาวบ้านแทบจะไม่มีโอกาสนำเอาฐานทรัพยากรดังกล่าวมาใช้เป็น “พลังท้องถิ่น” ได้เลย เนื่องจากอยู่ในการควบคุมดูแลของรัฐ อีกทั้งยังเป็นที่มาของความขัดแย้งที่ยังไม่สามารถหาข้อยุติได้มาถึงจนปัจจุบัน

จากการดำเนินโครงการวิจัยฯ ที่ผ่านมพบว่า ฐานทรัพยากรเป็นพลังท้องถิ่นที่สำคัญในอันดับแรกๆ ที่เชื่อมโยงไปสู่ฐานพลังท้องถิ่นในด้านอื่นๆ เนื่องจากเป็นจุดเริ่มต้นของการผลิตความรู้ สร้างระบบคุณค่าและความเชื่อ รวมไปถึงการสร้างเครือข่ายทางสังคม เพื่อให้ชาวบ้านในชุมชนท้องถิ่นสามารถอยู่ร่วม ดูแลรักษา และใช้ประโยชน์จากทรัพยากรที่มีอยู่อย่างถ้อยถ้อยอาศัยกัน เคารพให้คุณค่าว่าเป็นจุดกำเนิดหรือจุดเริ่มต้นของรูปแบบชีวิตอื่นๆ ด้วย โดยนับถือให้เป็น “แม่” ของสรรพสิ่ง เช่น แม่พระธรณี แม่พระคงคา แม่โพสพ ฯลฯ นำไปสู่การสร้างระบบความรู้ในการจัดการทรัพยากรอย่างยั่งยืน นอกจากนี้ฐานทรัพยากรยังเป็นตัวบ่งชี้ถึงความเข้มแข็งและอ่อนแอของพลังท้องถิ่นในแต่ละยุคที่ผ่านมาของชุมชนท้องถิ่นอีกด้วย ซึ่งจะได้กล่าวรายละเอียดในหัวข้อ สถานการณ์ของพลังท้องถิ่นในพื้นที่วิจัยต่อไป

๒.๒ เครือข่ายทางสังคม (Social Network)

เครือข่ายทางสังคมเป็นพลังท้องถิ่นที่สำคัญ ที่ยึดโยงชาวบ้านในชุมชนท้องถิ่นไว้ด้วยกันเป็นเครือข่าย เช่น การเป็นเครือญาติ การมีระบบความเชื่อร่วมกัน การมีวัฒนธรรมร่วมกัน เป็นต้น หากคุณภาพของสายสัมพันธ์ทางสังคมแน่นแฟ้น กล่าวอีกนัยหนึ่ง คือ ความเป็นชุมชนนั่นเอง ลักษณะเด่นที่สร้างการเป็นชุมชนที่ผูกมัดกันแน่นแฟ้น คือ การมีปฏิสัมพันธ์กันแบบพบหน้า (Face-to-face Interaction) โดยการจัดให้มี “พื้นที่” และ “โอกาส” (Time and Space) เป็นเครื่องมือสำคัญในการทำให้คนในชุมชนมีกิจกรรมแบบพบปะเห็นหน้ากันได้

ในพื้นที่ภูเวียงมีลักษณะเป็นชุมชนดั้งเดิม บางชุมชนมีอายุกว่า ๑๐๐ ปี ดังนั้นชุมชนท้องถิ่นนี้จึงมีแรงยึดเหนี่ยวในลักษณะการเป็นเพื่อน การเป็นพวกพ้องเดียวกัน และการเป็นเครือญาติเดียวกัน การรื้อฟื้นพลังท้องถิ่นได้ใช้วิธีการสืบสาวประวัติศาสตร์ท้องถิ่น เพื่อดึงความสัมพันธ์ทางสังคมในแนวราบ เช่น ความเป็นเพื่อน เป็นพวกพ้องเดียวกัน และเป็นเครือญาติ นำไปสู่การพูดคุยและการทำกิจกรรมร่วมกันของวิทยาการ การก่อตัวของเครือข่ายจึงเริ่มต้นที่ความสนใจของตัวผู้นำ จากนั้นจึงมีการเชื่อมโยงไปสู่กลุ่มผู้สนใจที่เป็นเพื่อน เป็นคนคุ้นเคย และเป็นญาติ คนกลุ่มนี้จึงมีการสื่อสารอย่างไม่เป็นทางการและต่อเนื่อง จนก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงได้ และประเด็นที่ใช้ในการศึกษาร่วมกันก็มีความสัมพันธ์กับท้องถิ่น เช่น การทำตลาดชุมชน เกษตรปลอดภัยจากสารพิษ ป่าชุมชน พิพิธภัณฑสถานพื้นบ้าน เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีเครือข่ายทางพิธีกรรมความเชื่อที่ยังดำรงอยู่ คือ เครือข่ายของผู้รับ “ของรักษา”^{๙๙} เดียวกัน ซึ่งมีกำหนดการพบปะเพื่อแสดงความเคารพต่อผู้ให้ “ของรักษา” นั้นเป็นประจำ และเป็นเครือข่ายทางสังคมที่ยังทรงพลังอยู่ จะเห็นได้จากการมารวมตัวกันของผู้รับของรักษาในช่วง “ลงช่วง” ซึ่งมีชาวบ้านจากหมู่บ้านอื่นและจากจังหวัดอื่นเข้าร่วมพิธีกรรมเป็นจำนวนมาก ดังนั้นถ้าหากเราได้เรียนรู้และทำความเข้าใจกับเรื่อง “การรับของรักษา” ของชาวบ้าน เราก็จะสามารถค้นหาวិธีการนำเอาพลังท้องถิ่นด้านนี้มาใช้ประโยชน์ได้ แต่จากการดำเนินโครงการวิจัยฯ ที่ผ่านมามีพบว่า ยังไม่มีหน่วยงานหรือองค์กรใดนำเอาพลังท้องถิ่นที่เป็นเครือข่ายทางสังคมของผู้รับของรักษาเหล่านี้ไปใช้ประโยชน์ (แม้กระทั่งในโครงการวิจัยฯ นี้ก็ตาม) ดังนั้นพลังท้องถิ่นเรื่องนี้จึงคงเป็นเพียงศักยภาพที่ยังไม่ถูกนำมาใช้ให้เห็นประโยชน์เชิงประจักษ์ได้

ในพื้นที่หนองเรือ มีลักษณะการรวมตัวกันเป็นเครือข่ายที่ค่อนข้างเป็นทางการ เช่น กลุ่มเกษตรกรรมถาวร กลุ่มฌาปนกิจสงเคราะห์ เป็นต้น ในบางหมู่บ้านยังมีลักษณะเครือข่ายการเป็นเครือญาติที่เข้มแข็ง ซึ่งจะเห็นได้ชัดเจนในช่วงการเลือกตั้งภายในชุมชน เช่น ผู้ใหญ่บ้าน และสมาชิก อบต. เป็นต้น โดยผู้ที่มีเครือญาติมากกว่าก็จะได้รับเลือกตั้ง ถึงแม้ว่าจะมีประวัติไม่ดีหรือเคยฉ้อโกงเงินโครงการต่างๆ ในชุมชนมาก่อนก็ตาม นอกจากนี้ยังมีเครือข่ายทางวัฒนธรรมประเพณีที่ยังยึดปฏิบัติกันอยู่ ชาวบ้านเล่าว่า “การทำบุญประเพณีก็เป็นการทำให้ชาวบ้านมีโอกาสติดต่อสื่อสาร แลกเปลี่ยนผลผลิตข้าวปลาอาหารกัน อย่างเช่นการไปทอดกฐินก็จะไปทอดต่างหมู่บ้านเพราะมีพระที่เคยมาอยู่ในวัดหมู่บ้านเรา แล้วย้ายไปอยู่ที่อื่น เราก็จะตามเอากฐินไปทอดที่นั่น เป็นการเชื่อมสัมพันธ์กัน ข้ามจังหวัดก็มี แล้วทางโน้นก็จะมาทอดที่วัดของเราอีกเช่นกัน พวกทอดเทียน ทอดผ้าป่าก็เหมือนกัน จะเป็นการแลกเปลี่ยนกัน ในเขตตำบลโนนสะอาดส่วนใหญ่จะได้ช่วยเหลือกัน เพราะมันเป็นตามเครือญาติ กิจกรรมที่รวมกันเป็นเครือข่ายที่เห็นได้ชัดคือ กลุ่มฌาปนกิจสงเคราะห์ศพละ ๒๐ บาท รวมกันทำ ๗ หมู่บ้าน มีบ้านหนองไฮ บ้านโนนสวรรค์ บ้านโนนสะอาด บ้านใหม่สันติสุข บ้านหนองแวง บ้านหนองลุมพุก และบ้านโนนสว่าง นอกจากนี้เรายังไปทานไปทำบุญร่วมกัน เอาเสื้อ เอาหมอน เอาข้าวสารไปช่วยเหลือกัน” ลักษณะเครือข่ายที่เป็นทางการอย่างเช่น เครือข่ายฌาปนกิจนี้มักจะนำไปใช้ในการขยายผลได้ง่ายกว่า เนื่องจากชาวบ้านจะเห็นรูปธรรมของผลประโยชน์ที่ได้รับ มีกฎระเบียบที่ชัดเจนน่าเชื่อถือ ส่วนเครือข่ายวัฒนธรรมประเพณีนั้น จากการพูดคุยกับชาวบ้านส่วนใหญ่เห็นว่าเป็นการทำตามกันมา บางคนไม่รู้ความหมายและเหตุผลของประเพณีที่ทำนั้น แต่ก็ยังคงทำอยู่เพราะพ่อแม่พาทำ ซึ่งในพื้นที่วิจัยทั้ง ๓ พื้นที่ก็มีลักษณะเช่นนี้เหมือนกัน

ในพื้นที่ภูผาม่าน ชาวบ้านส่วนใหญ่เป็นคนอพยพมาจากถิ่นอื่นเพื่อเข้ามาอยู่อาศัยในบริเวณที่มีสภาพป่าอุดมสมบูรณ์ มีแหล่งน้ำที่กระจายอยู่ทั่วไปและมีน้ำไหลตลอดทั้งปี ดังนั้นภาพโดยรวมของความเป็นชุมชนท้องถิ่นที่เหนียวแน่นจึงเห็นได้ไม่ชัดเจนนัก เนื่องจากมีเครือข่ายแบบเครือญาติค่อนข้างน้อย ในบาง

^{๙๙} ดูรายละเอียดเรื่อง “ของรักษา” ในฐานพลังท้องถิ่นเรื่อง ระบบคุณค่าและความเชื่อ

ชุมชนจะไม่เห็นภาพของวัฒนธรรมประเพณีที่เชื่อมร้อยคนในชุมชนท้องถิ่นนั้นเข้าไว้ด้วยกัน แต่จะเห็นภาพของเครือข่ายทางสังคมที่ค่อนข้างเป็นทางการ ที่ผูกโยงอยู่กับผลประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติและอำนาจการปกครองส่วนท้องถิ่น เนื่องจากพื้นที่ภูพานมีโรงโม่หินอยู่ ๒ บริษัท ซึ่งชาวบ้านที่อาศัยอยู่ในบริเวณใกล้เคียงกับโรงโม่จะมีความเห็นที่ขัดแย้งกัน กล่าวคือ ส่วนหนึ่งเห็นว่าชาวบ้านได้รับผลกระทบด้านสุขภาพจากฝุ่นหิน จึงคัดค้านการดำเนินการกิจการของโรงโม่ ในขณะที่ชาวบ้านอีกส่วนหนึ่งได้รับการจ้างงาน หรือได้รับการสนับสนุนทางการเมืองท้องถิ่นจากโรงโม่ ก็จะสามารถสนับสนุนให้โรงโม่ดำเนินการต่อไป อย่างไรก็ตามยังมีบางชุมชนที่มีลักษณะเป็นชุมชนดั้งเดิมที่ก่อตั้งมานานกว่า ๑๐๐ ปี จึงยังมีเครือข่ายแบบเครือญาติ เครือข่ายทางวัฒนธรรมประเพณีที่ยังคงเข้มแข็งอยู่ สามารถรวมตัวกันใช้ภูมิปัญญาจัดการทรัพยากรน้ำได้อย่างต่อเนื่องมาตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน ดังตัวอย่างชาวบ้านในตำบลนาฝายและวังสวาบ เป็นต้น

นอกจากเครือข่ายทางสังคมดังที่กล่าวมาแล้ว คณะผู้วิจัยพบว่า “กลุ่มคน” ที่ไม่ได้หมายถึงกลุ่มกิจกรรมที่จัดตั้งโดยคนภายนอก แต่เป็นกลุ่มคนที่เกิดจากการรวมตัวกันเองของชาวบ้านในชุมชนท้องถิ่น ได้แก่ กลุ่มผู้เฒ่าผู้แก่ (ผู้อาวุโส) กลุ่มแม่เฒ่าหรือกลุ่มแม่บ้านที่ไปทำบุญที่วัดร่วมกันเป็นประจำ กลุ่มเยาวชนที่จับกลุ่มกันเล่นกีฬา กลุ่มคนหาปลา กลุ่มคนเก็บหาหน่อไม้จากป่า ฯลฯ ซึ่งเราจะพบกลุ่มคนเหล่านี้ได้ในทุกพื้นที่ และจัดเป็นพลังท้องถิ่นที่เป็นเครือข่ายทางสังคมด้วยเช่นกัน ตัวอย่างการใช้พลังท้องถิ่นด้านนี้ในโครงการวิจัยฯ ก็คือ การเข้าไปกระตุ้นกลุ่มคนเหล่านี้ โดยใช้ประเด็นที่สอดคล้องกับบริบทและเปิงบ้าน เช่น การรื้อฟื้นภูมิปัญญาท้องถิ่นที่เกี่ยวข้องกับวิถีการดำรงชีวิตของชุมชนนำมาจัดแสดงเป็นพิพิธภัณฑ์พื้นบ้าน การรื้อฟื้นบุญประเพณีที่คนชุมชนเลิกทำไปแล้ว เช่น บุญคูณลาน บุญบั้งไฟ และการใช้บุญประเพณีเพื่อสร้างการมีส่วนร่วมของคนทุกกลุ่ม เช่น การร่อนน้ำดำหัวผู้เฒ่าในวันสงกรานต์ ลอยกระทง เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีเรื่องการเลิกลูกบุญที่เยาวชนบางคนร่วมเลิกลูกบุญกับกลุ่มผู้ใหญ่ที่เป็นวิทยากรกระบวนการ แล้วไปเล่าให้เพื่อนในกลุ่มฟัง มีเยาวชนบางคนสนใจเข้าร่วมการเลิกลูกบุญด้วย เป็นต้น จะเห็นได้ว่า “กลุ่มคน” ที่รวมตัวกันตามธรรมชาตินี้ก็เป็นเครือข่ายทางสังคมอันเป็นฐานพลังท้องถิ่นที่สำคัญด้วยเช่นกัน

๒.๓ ระบบความรู้

ในการดำเนินโครงการวิจัยฯ พบว่าระบบความรู้ในพื้นที่วิจัยส่วนใหญ่มีลักษณะเป็นกระบวนการถ่ายทอดทางสังคม (Socialization: Tacit to Tacit ตามแนวความคิดการปรับเปลี่ยนความรู้ในวงจรเชกข์ของ Nonaka and Takeuchi) ซึ่งส่วนใหญ่เป็นการถ่ายทอดแบบไม่ได้ตั้งใจ แต่เป็นเพราะการได้รู้ ได้เห็น ได้ยิน ได้สัมผัส แล้วซึมซับเอาความรู้เหล่านั้นไว้ในตัวเอง จากนั้นก็จะใช้วิธีการเดียวกันถ่ายทอดไปสู่คนรุ่นต่อไป ซึ่งคณะผู้วิจัยพบว่าการจัดการความรู้ในชุมชนท้องถิ่นนั้น การใช้วิธี Socialization เป็นวิธีที่ทรงพลังที่สุด ซึ่งภูมิปัญญาชาวบ้านหรือภูมิปัญญาท้องถิ่นในพื้นที่วิจัยส่วนใหญ่ก็จะมีลักษณะดังที่กล่าวนี้ และเป็นพลังท้องถิ่นที่สำคัญ อันเป็นระบบความรู้ที่ได้รับการจัดการอย่างสอดคล้องกับวิถีการดำรงชีวิตของชุมชนท้องถิ่น แต่ปัจจุบันวิถีการปรับเปลี่ยนความรู้แบบ Socialization อ่อนแอลง อันเนื่องมาจากกระแสการเปลี่ยนแปลงจากภายนอก

ในพื้นที่ภูเวียง ในอดีตมีสภาพเป็นป่าอุดมสมบูรณ์มีทั้งต้นไม้ใหญ่และสัตว์ป่าจำนวนมาก ชาวบ้านจึงมีระบบความรู้ที่ต้องพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกันในการอยู่กับป่า ซึ่งชาวบ้านเล่าถึงระบบความรู้ในการตั้งบ้านเรือนที่ต้องมาอยู่รวมกันเป็นชุมชน เพื่อให้สมาชิกในชุมชนช่วยกันดูแลชาวบ้านในแต่ละครอบครัวและสัตว์เลี้ยงไม่ให้ถูกสัตว์ป่าทำร้าย โดยผู้อาวุโสท่านหนึ่งเล่าว่า “ตอนที่ชาวบ้านย้ายหนีน้ำขึ้นมามาตั้งบ้านเรือนก็มาซึ่ง

* แม่เฒ่า ในภาษาอีสานหมายถึง กลุ่มผู้หญิงหรือกลุ่มแม่บ้านที่เป็นโยมอุปการะ ไปถวายอาหารพระสงฆ์ที่วัดเป็นประจำทุกวัน และไปรักษาอุโบสถศีล (ศีลแปด) นุ่งขาวห่มขาว สวดมนต์จำวัดในทุกวันพระ

เอา ผู้นั้นก็บอกว่าเอาที่ดินตรงนี้ ผู้นั้นก็บอกว่าเอาที่ดินตรงนั้นแบ่งกันไป แต่ชาวบ้านก็อาศัยอยู่รวมกันเป็นกลุ่มบ้าน มีแต่คนโคตรเดียวกัน สาเหตุที่ต้องอาศัยอยู่รวมกันเป็นกลุ่มใหญ่ ก็เพราะว่าเมื่อก่อนนี้มีเสือมาก ชาวบ้านกลัวเสือเลยต้องมาอาศัยอยู่รวมกัน” จะเห็นได้ว่าการอยู่รวมกลุ่มกันเป็นชุมชนนั้น นอกจากเหตุผลของนักวิชาการที่บอกว่าเป็นสัตว์สังคมจึงต้องอาศัยอยู่รวมกัน ซึ่งเป็นตัวอย่างของวิธีการใช้ “ภาษา” และ “ความรู้” มาเป็นเครื่องมือของอำนาจในการอธิบายปรากฏการณ์อย่างเป็นวิทยาศาสตร์ แต่จากเหตุผลง่าย ๆ ของชาวบ้านที่บอกว่าการมาอาศัยอยู่รวมกลุ่มกันเพราะกลัวเสือมาทำร้าย ก็เป็นเหตุผลที่มีน้ำหนักมากพอและเข้าใจได้ง่ายกว่า เพราะเป็นการอธิบายปรากฏการณ์อย่างตรงไปตรงมา

ตัวอย่างในเรื่องการจับจองที่ดินในอดีต ซึ่งแสดงให้เห็นการแบ่งปันและการอยู่ร่วมกันอย่างสันติ โดยไม่จำเป็นต้องอาศัยหลักฐาน เอกสาร หรือหนังสือสำคัญใด ๆ เพื่อยืนยันสิทธิเหนือที่ดินของตน มีแต่เพียงทำสัญลักษณ์ในการจับจองแล้วบอกกล่าวกันเท่านั้น จนมีคำกล่าวว่า “หมายไธ่ขอตคา หมายถึงขอตแด่ก” หมายถึงการ จับจองที่ดินบริเวณไหนก็เพียงแต่มัดหญ้าคาหรือหญ้าแฝกเอาไว้เท่านั้น ผู้อาวุโสของหมู่บ้านเล่าว่า “คนกลุ่มแรก ๆ ที่มาจับเอาที่ดินของใครของมัน ตอนจับจองที่ดินก็ไม่มีหนังสืออะไร แคบอกกันว่าจะจับจองเอาที่ดินบริเวณนี้ ใครมาที่หลังก็ให้จับจองเอาที่ดินในบริเวณถัดไป แค่นี้ก็ไม่มีใครมาแย้งกัน จากนั้นก็แบ่งให้ลูก ๆ ไป สมัยก่อนพวกผู้เฒ่าจับจองที่อยู่อาศัยเอาคนละหนึ่งไร่หรือสองไร่ ส่วนที่ไร่นาก็จับจองเอาคนละร้อยไร่ สองร้อยไร่ ถ้าเลือกเอาบริเวณไหนก็จะมัดหญ้าแฝกเอาไว้เป็นแถวไป หมายความว่าบริเวณนี้จองแล้วหรือบางทีก็ฟันโคนไม้แล้วเอาไม้เสียบไว้ก็หมายความว่าเรามีเจ้าของมาแล้วเช่นกัน”

ระบบความรู้ของชาวบ้านจะผลิตความรู้ที่สอดคล้องกับฐานทรัพยากรของชุมชน โดยมีฐานระบบคุณค่าและความเชื่อเป็นเครื่องมือในการกระจายความรู้ และเป็นกลไกควบคุมให้ชาวบ้านปฏิบัติตามความรู้ที่ผลิตขึ้นมานั้น ดังตัวอย่างการจัดการทรัพยากรป่าผ่าน “ผี” ดังนั้นชาวบ้านจึงมีข้อห้ามหรือชะล่าในการตัดไม้จากป่ามาใช้ประโยชน์หลายประการ เช่น ห้ามตัดไม้ยางเงา ไม้เครือเกี่ยว ไม้สองแขน เป็นต้น หรือตัวอย่างความรู้ในอดีตเรื่อง การทำซีโต้ หรือที่ชาวบ้านเรียกว่า “กะบอง” โดยเอาน้ำมันยางจากต้นยางมาผสมกับไม้ฝูหรือขี้เลื่อย จากนั้นจึงเอาใบตองกุงหรือใบพลวงมาห่อไว้ แล้วใช้ซีโต้จุดเป็นคบไฟให้แสงสว่างในตอนกลางคืน นอกจากนี้ยังสะสมซีโต้เป็นทรัพย์สิน เอาไว้แลกเกลือหรือแลกอาหารในยามขาดแคลนได้อีกด้วย โดยจะมีชาวบ้านจากอำเภอบ้านฝางและหนองเรือ ขนเกลือ ข้าวเปลือก และอาหาร ใส่เกวียนเข้ามาแลกกับซีโต้ในชุมชน แต่เมื่อฐานทรัพยากรเปลี่ยนแปลงไป ระบบความรู้ของชุมชนท้องถิ่นก็เปลี่ยนแปลงตามไปด้วย ดังตัวอย่างในการจัดการทรัพยากรป่า เมื่อป่าถูกบุกรุกทำลายโดยโครงการพัฒนาของรัฐ หรือเพื่อการปลูกพืชเศรษฐกิจ ทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างคนกับป่าเปลี่ยนแปลงไป ระบบความรู้เดิมที่ชาวบ้านจัดการป่าโดยผ่านผี และถ่ายทอดความรู้ด้วยการถ่ายทอดทางสังคมอาจจะไม่มีประสิทธิภาพดังเช่นในอดีต ดังนั้นในปัจจุบันจึงมีการจัดการป่าโดยระบบโครงสร้างคณะกรรมการป่าชุมชน มีกฎระเบียบเป็นลายลักษณ์อักษร ซึ่งเป็นระบบความรู้ที่ถูกผลิตขึ้นมาแทนการจัดการโดยผ่านผี เป็นต้น

ในพื้นที่หนองเรือ คณะผู้วิจัยพบว่ามระบบความรู้อันเป็นภูมิปัญญาที่สอดคล้องเชื่อมโยงกับวิถีการดำรงชีวิตและวิถีการผลิตของชาวบ้าน ซึ่งตัวอย่างที่เห็นได้ชัดเจนคือภูมิปัญญาในการทำนาแบบ “ข้าวนาดำ” ที่มีการปลูกข้าวหลากหลายวิธีการและมีการเลือกใช้พันธุ์ข้าวที่หลากหลาย เพื่อให้เหมาะสมกับสภาพดินในผืนนาแต่ละแห่ง รวมไปถึงวิธีการเตรียมเมล็ดพันธุ์ก่อนจะนำไปปลูกด้วย แต่ปัจจุบันระบบความรู้เหล่านี้เปลี่ยนแปลงไป ซึ่งชาวบ้านเล่าว่า

“...สมัยก่อนบ้านเรามันเป็นนาเชิน ใช้แต่บักจก (จอบ) ขุดกันกว่าจะเสร็จก็นาน ถ้าตรงไหนมันเป็นทีเชิน ก็ปล่อยให้นมันเชิน แล้วเราก็ใส่ข้าวตอ ถ้าต่ำลงมากอีกแบบหนึ่งเราก็ใส่ข้าวกลาง ต้องเลือกพันธุ์ข้าวให้เหมาะสมกับภูมิประเทศของเราเอง ถ้าเป็นทุกวันนี้เชินเขาก็ใช้รถไถให้นมันเรียบเหมือนกันหมด แล้วก็พา

กันปลูกแค่ข้าวเจ้ามะลิกับข้าว กข.๖ เท่านั้น สมัยก่อนมีการปลูกข้าวใหญ่ใช้เวลาปลูกนานกว่าข้าวทั่วไปประมาณ ๑ เดือน รวมแล้วเป็นเวลานาน ๕ เดือน จนหมดเขตกรีนแล้วยังไม่ทันได้เกี่ยวเลย เดือนสิบสองก็ยังไม่ได้เกี่ยว ไปจนถึงเดือนสามถึงได้เริ่มเกี่ยว การปลูกข้าวก็จะดูว่าข้าวพันธุ์ไหนเหมาะกับดินแบบไหนที่อยู่ในทุ่งนาของตนเอง จะสังเกตจากลักษณะพื้นที่นาของตนเองว่ามันเหมาะสมกับข้าวพันธุ์ไหน ถ้าเป็นดินทรายก็จะใช้ข้าวพันธุ์อื่น ถ้าเป็นนาตมเราก็เอาข้าวใหญ่ลงปลูก เพราะมันเป็นนาแก่นน้ำ (น้ำท่วมขังทุกปี) จะไปเอาข้าวกลางลงปลูก มันก็เกี่ยวไม่ได้ เพราะน้ำมันหลาย ความรู้เหล่านี้ได้ผ่านการทดสอบมาด้วยตนเอง มันรู้ด้วยเหตุผล พ่อแม่ก็พาบอกพาสอน เวลาปลูกก็จะปลูกข้าวทั้ง ๓ รุ่น ข้าวใหญ่ ข้าวกลาง ข้าวตอ พอเริ่มทำนา เราจะดำข้าวตอก่อน ต่อจากนั้นก็ดำข้าวกลาง ถ้าบริเวณไหนเป็นนาเขิน (นาที่สูง) เราก็ดำข้าวตอ ตรงไหนน้ำมากก็ดำข้าวกลาง ส่วนที่ต่ำที่สุดก็จะดำข้าวใหญ่ เวลาเกี่ยวก็เกี่ยวไม่พร้อมกัน พอเกี่ยวข้าวตอเสร็จ เราก็มาเกี่ยวข้าวกลาง พอเกี่ยวข้าวกลางเสร็จก็มาเกี่ยวข้าวใหญ่ต่อกันไปเลย แต่ก่อนกำลังดำนาอยู่ฟากหนึ่ง แต่อีกฟากหนึ่งข้าวออกรวงแล้ว เพราะใช้ข้าวคนละพันธุ์ พวกที่ออกรวงก่อนเป็นข้าวตอ ถ้าปัจจุบันจะมั่วแต่ทำนาแบบนั้นไม่ทันได้กินหรอก ต้องเกี่ยวข้าวให้เสร็จภายใน ๒ วัน เพราะมันจะสุกพร้อมกันหมด เหลืองกรอบ ต้นข้าวล้ม เกียวยาก ใครจะมีที่นามากน้อยเกินกันเป็น ๑๐ ไร่ หรือ ๒๐ ไร่ ก็ต้องเสร็จพร้อมกัน ความแตกต่างที่เห็นได้ชัดเจนระหว่างอดีตกับปัจจุบัน คือ เรื่องแรงงานนี้แหละสมัยก่อนใช้แรงงานของตัวเองในครัวเรือนก็เพียงพอ...”

ชาวบ้านในอดีตมีการสร้างความรู้และใช้ความรู้เพื่อแก้ไขปัญหา เนื่องจากเป็นกระบวนการผลิตที่ต้องอาศัยธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมเป็นปัจจัยสำคัญ เช่น ถ้าฝนไม่ตกตามฤดูกาล ชาวบ้านก็พยายามแก้ปัญหาด้วยการ “ดำนาแห้ง” ซึ่งชาวบ้านเล่าว่า “แต่ก่อนถ้าแล้งมากก็ยังทำนาได้ ชาวบ้านจะเอาไม้กระทุ้งดินให้เป็นหลุมแล้วค่อยเอาดินกล้ำจุ่มน้ำแล้วปักดำ ข้าวก็ยังงามได้รวงข้าวดีเหมือนกัน พันธุ์ข้าวที่ใช้ส่วนใหญ่จะเป็นข้าวตอ เคยทดลองใช้ข้าว กข.๖ ก็ทำแบบนี้ได้ แต่ไม่ได้ผลดีเท่ากับใช้ข้าวตอ”

นอกจากนี้ยังมีระบบความรู้ในด้านการรักษาพยาบาล ซึ่งชาวบ้านเล่าว่า “ด้านการรักษาพยาบาล เช่น การรักษาพยาบาลพื้นบ้าน เขาก็จะบอกต่อๆ กันไปว่ามีหมอยาพื้นบ้านที่ไหนดี เขาก็จะมาหาคนนั้น หมอสู่วัย หมอแต่งแก้ หมอเป่า หมอสมุนไพร โดยเฉพาะสมุนไพรแก้พวกกามโรคได้หายขาด เดี่ยวนี้ก็ยังไม่มีผู้รักษาได้ แต่ไม่มีคนสืบทอด”

ระบบความรู้ในเรื่องการมีชีวิตคู่และการสร้างครอบครัว หนุ่มสาวในชุมชนท้องถิ่นจะมีโอกาสเกี้ยวพาราสีเพื่อเตรียมสร้างครอบครัวในอนาคต โดยที่พ่อแม่ของเขาเปิดโอกาสให้ แต่ก็คอยดูอยู่ห่างๆ ไม่ได้ปล่อยให้พวกเขาไปทำในที่ลับตา ดังตัวอย่างในเรื่อง “การลงช่วง” ของชาวบ้านในพื้นที่หนองเรือซึ่งเล่าว่า “สมัยก่อนชาวบ้านจะปลูกฝ้ายตามหัวไร่ปลายนา ทอผ้าเอาไว้ใช้เอง แต่ก่อนก็จะมี “ลงช่วง”^{๑๓} คือ การเข็นฝ้าย อ้าวฝ้าย ชาวบ้านจะมาทำรวมกัน ไม่ใช่ต่างคนต่างทำที่บ้าน แล้วไป “เอาทลัว” หรือ การไปเอาฟืนมาก่อเป็นกองไฟ มาทำรวมกัน มาอยู่เป็นเพื่อนให้กำลังใจกัน ผู้บ่าว (หนุ่มๆ) ก็เป่าแคนเกี้ยวสาว บางช่วงก็มี ๓-๔ คน ในหมู่บ้านหนึ่งก็จะมีหลายช่วง คนที่แต่งงานแล้วจะไม่มาร่วมช่วงด้วย เขาจะปล่อยให้ลูกสาวมีโอกาสได้เจอกับชายหนุ่ม เป็นการหาคู่ คนแก่จะเข็นฝ้ายอยู่บ้าน แต่ทำอยู่นอกชานบ้านนั่นแหละ”

^{๑๓} “ช่วง” หมายถึง บริเวณลานบ้าน หรือยกกร้านที่ทำไว้ในลานบ้านให้ผู้หญิงร่วมทำงานเวลากลางคืน ดังนั้นการ “ลงช่วง” จึงหมายถึง การร่วมกันทำงานในบริเวณลานบ้านเวลากลางคืน เช่น ช่วงฝ้าย ช่วงผั้ว ช่วงบ้าน เป็นต้น ซึ่งเป็นการรวมกลุ่มของชาวบ้านเพื่อทำกิจกรรมร่วมกัน เป็นกิจกรรมที่เปิดโอกาสให้ชาวบ้านได้มีความสุขสนุกสนาน มีสุนทรียภาพ และมีความสุขร่วมกัน อาจกล่าวได้ว่าเป็นเวทีปะทะสังสรรค์แบบพบหน้า (Face-to-face Interaction) ของชาวบ้าน ดังตัวอย่างการลงช่วงเข็นฝ้ายที่กล่าวข้างต้นนี้ ส่วนการลงช่วงในพิธีกรรมของผู้รับของรักษาก็จะมีการร้องกลอนลำที่เป็นบทเฉพาะของแต่ละผี (ผีฟ้า ผีทง และนางโง่) มีการพ้อนรำ เป่าแคน เพื่อให้ผู้ร่วมพิธีกรรมรู้สึกสนุกและอยากออกมากับพ้อนรำร่วมกัน เป็นเหมือนกับการ “สะกดจิตหมู่” หรือ “การบำบัดโดยกลุ่ม (Group Therapy)”

ในพื้นที่ภูมามาน มีตัวอย่างของระบบความรู้ที่สอดคล้องกับวิถีชีวิตการอยู่กับป่า กล่าวคือ ในอดีตเคยมีสภาพป่าอุดมสมบูรณ์มีลักษณะเป็นป่าหนาที่บอยู่ทั่วไป ชาวบ้านได้อาศัยไม้จากป่าในการสร้างบ้านเรือน หรือที่ชาวบ้านเรียกว่า “ชกเฮือน” ซึ่งมีระบบความรู้ที่สอดคล้องกับการใช้ประโยชน์จากป่าอย่างพอดี โดยชาวบ้านที่อาศัยไม้จากป่ามาสร้างบ้านมีความเชื่อว่าต้อง “ชกเฮือน” ให้เสร็จภายในวันเดียว ผู้อยู่อาศัยจึงจะอยู่ในบ้านหลังนั้นได้อย่างมีความสุข ดังนั้นวิถีการดำรงชีวิตที่อยู่ร่วมกับป่าจึงทำให้ชาวบ้านต้องช่วยเหลือพึ่งพากันเอง มีการทำงานแบบ “เอาแรงกัน” หรือที่เรียกกันว่า “การลงแขก” เพื่อเร่งสร้างบ้านให้เสร็จ และจากความเชื่อที่ต้องสร้างให้เสร็จภายในวันเดียว จึงทำให้มีการใช้ไม้และวัสดุจากป่าที่ไม่มากเกินไปจนเกิดความจำเป็น อีกทั้งวิธีการก่อสร้างก็ไม่ยุ่งยากซับซ้อนเหมือนในปัจจุบัน นอกจากนี้ยังมีตัวอย่างเรื่องการจัดการน้ำ เนื่องจากมีแหล่งน้ำที่กระจายอยู่ทั่วไปและมีน้ำไหลตลอดทั้งปี ทำให้ชาวบ้านมีระบบความรู้ในการจัดการน้ำในรูปแบบ “ฝาย” โดยร่วมกันค้นหาวิธีการแบ่งปันน้ำอย่างเป็นธรรม และยังสร้าง “ผี” มาเป็นกลไกในการควบคุมการใช้น้ำร่วมกันด้วยความเคารพ พร้อมทั้งกำหนดหน้าที่ในการดูแลรักษาแหล่งน้ำร่วมกัน นอกจากนี้ชาวบ้านยังมีภูมิปัญญาที่ต่างจากในพื้นที่วิจัยอีก ๒ พื้นที่ เนื่องจากพื้นที่ส่วนใหญ่เป็นภูเขาและที่ราบสูงเชิงเขา ดังนั้นในช่วงแรกของการก่อตั้งชุมชน ชาวบ้านจะเลือกจับจองพื้นที่ที่ในบริเวณใกล้ๆ กับหนองน้ำ ซึ่งมีลักษณะเป็นที่ลุ่มเพื่อทำนาปลูก “ข้าวนาดำ” ซึ่งมีเพียงเล็กน้อย ในขณะที่พื้นที่ส่วนใหญ่เป็นภูเขาและที่ราบสูงเชิงเขา ชาวบ้านก็จะปลูก “ข้าวไร่” ซึ่งต้องอาศัยภูมิปัญญาในการคัดเลือกพันธุ์ข้าวที่เหมาะสม ค้นหาวิธีการปลูกที่ใช้น้ำเพียงเล็กน้อย เป็นต้น ดังนั้นภูมิปัญญาในการปลูกข้าวไร่ จึงเป็นตัวอย่างของระบบความรู้ที่ชาวบ้านในชุมชนท้องถิ่น ได้ผลิตองค์ความรู้ขึ้นมาใช้ในการดำรงชีวิต เพื่อให้อยู่รอดได้ในสภาพแวดล้อมที่ไม่เอื้ออำนวยต่อการทำนาปลูกข้าวแบบทั่วไป หรือการปลูก “ข้าวนาดำ” เป็นต้น

บทเรียนที่คณะผู้วิจัยได้รับในเรื่องระบบความรู้ของชุมชนท้องถิ่น ที่มีการผลิตองค์ความรู้หลายชุดเพื่อให้เหมาะสมสอดคล้องกับสภาพแวดล้อมของท้องถิ่นซึ่งมีลักษณะเฉพาะและแตกต่างกัน แต่ระบบความรู้ที่ผลิตขึ้นมานั้นจะมีการจัดการทรัพยากร สังคม เศรษฐกิจ และการผลิตที่ทำไปพร้อมๆ กัน จากบทเรียนนี้ชี้ให้เห็นว่า การเลือกใช้ความรู้ที่เหมาะสมกับบริบทและสภาพแวดล้อมของท้องถิ่น ก็เป็นการจัดการความรู้ที่มีความสำคัญอีกอย่างหนึ่งเช่นกัน ดังนั้นการทำความเข้าใจกับพลังท้องถิ่นจึงมีความสำคัญอย่างยิ่งต่อการทำงานร่วมกับชาวบ้านในชุมชนท้องถิ่น เพื่อให้มีประสิทธิภาพ มีประสิทธิผล และมีความสุขไปพร้อมๆ กัน

๒.๔ ระบบคุณค่าและความเชื่อ

ระบบคุณค่าและความเชื่อ เป็นเครื่องร้อยรัดให้ชุมชนท้องถิ่นสามารถดำรงอยู่ได้ อีกทั้งยังทำหน้าที่กำกับควบคุมพฤติกรรมของคนในชุมชนให้อยู่ในครรลอง ซึ่งระบบคุณค่าและความเชื่อนี้ชาวบ้านได้แสดงออกมาในรูปของวัฒนธรรม บุญประเพณี ความเชื่อ และพิธีกรรมต่างๆ ซึ่งวัฒนธรรมและบุญประเพณีส่วนใหญ่ของชาวบ้านในพื้นที่วิจัยนั้น ยังคงยึดถือปฏิบัติสืบทอดต่อกันมาเหมือนกับชุมชนอีสานทั่วไป แต่อาจจะมีการเปลี่ยนแปลงบางประการที่แตกต่างกันอยู่บ้าง จึงนำเสนอเฉพาะในประเด็นที่สำคัญดังนี้

๒.๔.๑ วัฒนธรรมประเพณี

ในพื้นที่ภูเวียง บุญประเพณีที่สำคัญที่ชาวบ้านยังยึดถือปฏิบัติสืบทอดกันมาจนถึงปัจจุบัน อาจกล่าวได้ว่าล้วนเป็นบุญประเพณีที่ให้ความสำคัญกับบรรพบุรุษ พ่อแม่ และญาติพี่น้องที่ล่วงลับไปแล้ว ซึ่งบุญประเพณีเหล่านี้ทำให้พวกเขาคิดถึงและเป็นการแสดงความกตัญญู จึงอยากทำบุญอุทิศให้กับผู้ล่วง

ลับ ได้แก่ บุญกุ่มข้าวใหญ่ บุญสงกรานต์ บุญเบิกบ้าน บุญเข้าพรรษา บุญข้าวประดับดิน บุญข้าวสาก^{๙๔} บุญออกพรรษา และบุญกฐิน ส่วนบุญประเพณีอื่นๆ ที่ไม่ได้เกี่ยวข้องกับการทำบุญอุทิศให้พ่อแม่และญาติพี่น้องที่ล่วงลับไปแล้วนั้น ในบางหมู่บ้านก็เลิกทำมาเป็นเวลานานแล้ว ได้แก่ บุญเข้ากรรม บุญคูณลาน บุญบังไฟ เป็นต้น ส่วนบุญข้าวจีถึงแม้จะยังมีการทำอยู่บ้าง แต่ชาวบ้านก็เริ่มทำน้อยลงและไม่พร้อมเพรียงกันดังเช่นในอดีต จนผู้อาวุโสบางท่านกล่าวว่า ถ้าผู้เฒ่าผู้แก่ไม่พาทำต่อไป ชาวบ้านก็คงจะเลิกทำในไม่ช้า

ในพื้นที่หนองเรือ มีลักษณะคล้ายกับพื้นที่ภูเวียง กล่าวคือ ชาวบ้านส่วนใหญ่ยังยึดถือวัฒนธรรมประเพณีที่สอดคล้องกับวิถีการผลิต มีคำสอนที่ถ่ายทอดต่อกันมาในการใช้ทุนทรัพยากรธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อมเพื่อการผลิตอย่างสอดคล้อง ชาวบ้านส่วนใหญ่ให้ความสำคัญกับบุญประเพณีที่เป็นการทำเพื่ออุทิศให้กับพ่อแม่และญาติพี่น้องที่ล่วงลับไปแล้ว โดยมีบุญที่ชาวบ้านให้ความสำคัญเป็นพิเศษ คือ บุญข้าวประดับดิน ซึ่งเป็นการทำบุญที่อุทิศให้กับผู้ล่วงลับโดยตรง นอกจากนี้ชาวบ้านยังคงทำบุญคูณลานกันอยู่ ซึ่งแสดงให้เห็นว่าชาวบ้านยังคงให้คุณค่ากับ “ข้าว” อยู่มาก ในขณะที่พื้นที่อื่นเลิกทำบุญคูณลานไปแล้ว

ในพื้นที่ภูผาม่าน มีบุญประเพณีที่แตกต่างจากชุมชนอีสานอื่นๆ คือ ประเพณีตรุษไทย หรือบุญเดือนสี่ ซึ่งในประเทศไทยมีเพียง ๒ อำเภอเท่านั้นที่ยังคงปฏิบัติกันอยู่ ในประเพณีตรุษไทยนี้จะมีการละเล่นของชาวบ้านหลายอย่างที่มีลักษณะเฉพาะ เช่น การเล่นสะบ้า การแข่งไม้โลกเอก เป็นต้น นอกจากนี้ในช่วงประเพณีตรุษไทย จะมีการทำอาหารที่มีลักษณะเฉพาะต่างจากชุมชนท้องถิ่นในภาคอีสานโดยทั่วไป คือ “ข้าวเนื้อข้าวปลา”^{๙๕} เป็นการนำเอาเนื้อวัวหรือปลามาย่าง นำมาใส่ครกตำแล้วไปผัดด้วยน้ำมันมะพร้าว ใส่มะพร้าวขูด และเครื่องแกง อันเป็นวิธีการปรุงเฉพาะที่ไม่ใช่วิธีการผัดทอดแบบทั่วไป ซึ่งจะทำเฉพาะในช่วงงานบุญประเพณีหรือมีงานพิเศษเท่านั้น เช่น การทำบุญถวายอาหารพระสงฆ์ เป็นต้น เนื่องจากมีขั้นตอนในการปรุงที่ยุ่งยากหลายขั้นตอน ในขณะที่อาหารพื้นบ้านอีสานทั่วไปจะไม่มีส่วนผสมของมะพร้าวหรือกะทิ หรือมีลักษณะเป็นอาหารที่ผัดทอดด้วยน้ำมัน ทั้งนี้อาจจะเพราะระบบความรู้ที่ถูกสร้างขึ้นให้สอดคล้องกับสภาพแวดล้อมของท้องถิ่น กล่าวคือ ชาวบ้านที่อาศัยอยู่ในแถบอำเภอคอนสารและภูผาม่านบางแห่งซึ่งอยู่ใกล้คลองน้ำที่มีลักษณะคล้ายลำเหมืองฝาย จะมีการทำสวนซึ่งมีพืชหลัก คือ หมาก มะพร้าว และพลู โดยปลูกผสมผสานกัน จึงทำให้มีผลผลิตจากมะพร้าวมากพอที่จะนำไปประกอบอาหารได้หลากหลายชนิด

๒.๔.๒ ความเชื่อ

ในพื้นที่ภูเวียง เนื่องจากในอดีตชาวบ้านมีวิถีการดำรงชีวิตที่ผูกพันกับธรรมชาติและป่าไม้ จึงมีความเชื่อในเรื่องผีและสิ่งศักดิ์สิทธิ์ต่างๆ ที่ผูกพันกับทรัพยากรธรรมชาติ “ดิน น้ำ ป่า” ซึ่งสามารถให้คุณให้โทษกับชาวบ้านได้ อาจจะไม่แตกต่างจากชุมชนอีสานทั่วไป กล่าวคือ ชาวบ้านยังคงมีความเชื่อในเรื่อง ผีปุดา ผีตาแสด ผีอารักษ์ ผีหัวส่อง ขวัญ เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีความเชื่อที่สำคัญคือ “ของรักษา” ซึ่งชาวบ้านส่วนใหญ่ยังคงมีความเชื่อว่าถ้าบ้านใดไม่มีของรักษาจะไม่ดีเนื่องจากไม่มีผู้ปกป้องผิร้ายต่างๆ ที่จะเข้า

^{๙๔} บุญข้าวประดับดินและบุญข้าวสาก ล้วนเป็นบุญประเพณีที่ทำเพื่ออุทิศให้แก่ญาติพี่น้องที่ล่วงลับไปแล้ว แต่มีความแตกต่างกันบางประการ กล่าวคือ บุญข้าวประดับดินหรือบุญเดือนดับ ทำในวันแรม ๑๔ ค่ำเดือน ๙ เป็นการทำบุญอุทิศให้แก่บรรพบุรุษ ญาติพี่น้องในชาตินี้ที่ล่วงลับไปแล้ว ส่วนบุญข้าวสาก (เป็นคำกร่อนมาจากคำว่า “ข้าวสาก”) ทำในวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๐ เป็นการทำบุญอุทิศให้กับบรรพบุรุษ ญาติพี่น้องในชาติที่ผ่านๆ มา ซึ่งเราไม่รู้จัก ดังนั้นการทำบุญนี้จึงไม่เจาะจงว่าจะถวายทานให้พระสงฆ์รูปใดโดยเฉพาะ ชาวบ้านจึงใช้วิธีการจับสลากในการถวายทาน

^{๙๕} จัดเป็น “อาหารแห่งเกียรติยศ (Prestige Food or Status Food)” ของท้องถิ่นอย่างหนึ่งเช่นกัน (ดูรายละเอียดใน ข้อ ๓.๓ เครื่องมือที่เป็นพลังท้องถิ่น ข้อย่อย ๓.๓.๒ วัฒนธรรมชุมชน)

มากจะทำให้คนในครอบครัวเจ็บป่วย ดังนั้นชาวบ้านจึงยังเชื่อถือการรักษาแบบไสยศาสตร์ คือ การรักษาโดยพระ หมอธรรม ผีฟ้า ผีทรง และนางไอ่ โดยเฉพาะอย่างยิ่งครอบครัวที่เกิดและอาศัยอยู่ในชุมชนท้องถิ่นมาเป็นเวลานาน “การรับของรักษา” หมายถึง ผู้ป่วยที่เคยได้รับการรักษาโดยพระ หมอธรรม ผีฟ้า ผีทรง หรือนางไอ่ เมื่อเสร็จพิธีรักษาอาการเจ็บป่วยที่เชื่อว่าผีเป็นผู้กระทำแล้ว ผู้ป่วยก็จะรับเอาของรักษาจากผู้รักษาเข้ามาอยู่ในบ้านของตนโดยจัดหิ้งบูชาที่แยกออกจากหิ้งพระ ใส่ไว้ในกระทรงบายศรี (ขันหมากเบ็ง) จากนั้นจะนำดอกไม้มาบูชาทุกวันพระ หรือช่วงเทศกาล เช่น วันเข้าพรรษา วันออกพรรษา และวันสงกรานต์ จากนั้นผู้รับการรักษาจะปฏิบัติตามข้อกำหนดของผู้ให้การรักษา เช่น ถือศีล นำดอกไม้มาบูชาในวันสำคัญ หรือไปร่วมพิธี “ลงช่วง” ทุกวันสำคัญเพื่อแสดงความเคารพผู้รักษานั้น นอกจากนี้ยังมีข้อห้าม หรือ “ชะล่า” ที่ผู้รับของรักษาจะต้องปฏิบัติตามอีกด้วย โดยเฉพาะอย่างยิ่งคนที่รับของรักษาจากหมอธรรม ซึ่ง “ชะล่า” ของหมอธรรมแต่ละคนก็จะแตกต่างกันไป บางคนมีมากและรักษายาก เช่น ห้ามคนอื่นจับหัว ห้ามคนอื่นเดินข้ามขา ห้ามนอนหัวตกหมอน ห้ามไปกินข้าวบ้านคนตาย เวลากินข้าวร่วมสำรับกับใครห้ามไม่ให้มือมาชนกัน หรือห้ามเอื้อมมือข้ามถ้วยจานใส่กับข้าว ดังนั้นเวลาวางถ้วยใส่กับข้าวต้องเว้นช่องว่างให้เอื้อมมือไปตักกับข้าวถ้วยอื่นได้ จึงทำให้มีข้อห้ามตามมาว่า ห้ามเคลื่อนย้ายถ้วยกับข้าวเมื่อเริ่มลงมือกินข้าวแล้ว ถ้าหากมือไปชนกับคนอื่นหรือมีการเลื่อนถ้วยกับข้าวในระหว่างกินข้าวอยู่นั้นต้องเลิกกินทันที เป็นต้น ชาวบ้านเล่าว่า “ถ้าไปกินข้าวร่วมวงกับใคร ต้องถามเขาก่อนว่าเลื่อนถ้วยกับข้าวได้ไหม เพราะบางคนรับของรักษาจากหมอธรรมอยู่” เนื่องจาก “ชะล่า” ของหมอธรรมรักษายาก ทำให้ชาวบ้านในชุมชนท้องถิ่นที่รับของรักษาจากหมอธรรมส่วนใหญ่ เปลี่ยนไปรับของรักษาจากพระแทน แต่ไม่มีใครเปลี่ยนไปรับของรักษาจากผี ไม่ว่าจะเป็นผีฟ้า ผีทรง หรือนางไอ่ เนื่องจากชาวบ้านเชื่อว่าหมอธรรมไม่อยู่กับผีและยังทำพิธีขับไล่ผีเหล่านั้นด้วย

ในพื้นที่หนองเรือ ความเชื่อของชาวบ้านมีลักษณะคล้ายความเชื่อของชุมชนท้องถิ่นในภาคอีสานทั่วไป แต่ความเชื่อที่ปรากฏเห็นเด่นชัด ก็ยังคงผูกพันกับเรื่องข้าวอยู่เช่นเดิม ข้อสังเกตที่สำคัญคือในพื้นที่หนองเรือยังคงทำบุญคูณลานอยู่ ในขณะที่พื้นที่ภูเวียงนั้นชาวบ้านเลิกทำแล้ว ส่วนพื้นที่ภูผาม่านเพิ่งจะเริ่มทำใหม่ได้ประมาณ ๒ ปีเพราะไปเห็นแบบอย่างมาจากจังหวัดกาฬสินธุ์ ชาวบ้านเล่าว่า “เดือนสามตกปากเล่า คือ เป็นวัน “กบบมีปาก นาคบมีหูชี้” เป็นเดือน ๓ ออกใหม่ ๓ ค่ำ (ขึ้น ๓ ค่ำ) ตามความเชื่อโบราณคือวันนั้นปากกบจะติดกัน สงสัยว่ามันจะเป็นช่วงกบจำศีล จะได้ยินเสียงฟ้าเปิดประตู ถ้าฟ้าร้องทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ จะทำนายว่าฝนจะดีทางทิศนั้น” ชาวบ้านเชื่อว่าในรอบปีจะมีวันที่เหมาะสมในการเปิดประตูเล่าข้าวเพียงวันเดียว คือ วันขึ้น ๓ ค่ำ เดือน ๓ หรือที่เรียกว่า “วันตกปากเล่า” เพราะเป็นความเชื่อมาแต่เดิมว่าเป็นวันที่ “กบบมีปาก นาคบมีหูชี้” มันก็จะไม่มากินข้าวในเล่า ข้าวก็จะไม่หมดไปซึ่งชาวบ้านบอกว่า “กินบ่บก จกบ่ลง” ซึ่งหมายความว่า กินเท่าไรก็ไม่หมด ตักข้าวออกไปเท่าไรก็ไม่ลดลง ชาวบ้านเชื่อว่าหลังจากเก็บเกี่ยวและขนข้าวขึ้นเล่าแล้วจะปิดประตูเล่าเอาไว้ โดยไม่เปิดออกไปจนกว่าจะถึง “วันตกปากเล่า” ดังนั้นก่อนจะขนข้าวขึ้นเล่าก็จะนำเอาข้าวเท่าที่ค้างเล่าออกมาเพื่อแบ่งไว้พอกิน หรือบางครั้งครอบครัวก็จะเอาข้าวไปขาย จากนั้นก็จะรอไปจนถึงวันตกปากเล่าจึงจะเปิดเล่าข้าวออกเพื่อเอาข้าวมาบริโภคหรือเอาไปขาย ถ้าหากเปิดประตูเล่าก่อนเวลา ชาวบ้านเชื่อว่าการทำนาในปีต่อไปจะได้ผลผลิตไม่ดี อาจเกิดความแห้งแล้ง ข้าวเป็นโรค หรืออาจมีเหตุที่ทำให้ต้องเอาข้าวไปขายจนมีข้าวเหลือไม่พอกินตลอดทั้งปี เป็นต้น ซึ่งชาวบ้านเล่าว่า “...มันเป็นอย่างนั้นจริง ๆ ถ้าหากเราทำตามไม่เปิดประตูเล่าก่อน ถึงแม้ปีนั้นจะได้ข้าวไม่มาก แต่ก็พอกินตลอดทั้งปี แต่ถ้าปีไหนเราไม่ทำตาม ไปเปิดประตูเล่าก่อน ถึงแม้จะได้ข้าวมาก แต่ก็ต้องมีเหตุการณ์อะไรซักอย่างที่ทำให้เราต้องเอาข้าวออกไปขายเรื่อย ๆ เพื่อเอาเงินมาใช้ จนมีข้าวเหลือไม่พอกิน...”

ในพื้นที่ภูผาม่าน ยังคงมีความเชื่อในเรื่อง “ผี” ที่มีอิทธิพลต่อการดำรงชีวิตของชาวบ้านในชุมชนท้องถิ่น การติดต่อสื่อสารระหว่างผีกับคนนั้นจะผ่าน “นางเทียม” ซึ่งเป็นร่างทรงหรือเป็นตัว

แทนของผีที่ชาวบ้านเคารพ อย่างเช่น “การจัดการน้ำ” เนื่องจากในพื้นที่ภูผาม่านมีแหล่งน้ำที่กระจายอยู่ทั่วไป และมีน้ำไหลตลอดทั้งปี ทำให้ชาวบ้านมีระบบความรู้ในการจัดการน้ำในรูปแบบ “ฝาย” โดยร่วมกันค้นหาวិธีการแบ่งปันน้ำอย่างเป็นธรรม และยังสร้าง “ผี” มาเป็นกลไกในการควบคุมการใช้น้ำร่วมกันด้วยความเคารพ พร้อมทั้งกำหนดหน้าที่ในการดูแลรักษาแหล่งน้ำร่วมกัน ชาวบ้านเชื่อว่า “ธรรมชาติทุกอย่างมีเจ้าของ” และผีก็เป็นตัวแทนผู้เป็นเจ้าของธรรมชาตินั้น ดังกรณีตัวอย่าง “ผี” ผู้รักษาลำห้วยสังชะยาน ซึ่งชาวบ้านเล่าว่า “คนแต่ก่อนฉลาดบวงสรวงเชิญปู่หรือเจ้ายวนมาอยู่ด้วย เพราะมีสำนักว่าห้วยนี้เจ้ายวนเคยมาพักอาศัยก่อน แต่ก่อนหมู่บ้านนี้คนมาจากหลายที่ ถ้าไม่มีศาลเจ้ายวนบ้านนี้บ้านแตกแล้ว ใครจะมาจากทางไหนก็ตามถ้ามายูที่นี้ ก็ต้องบนบานสานกล่าวก่อนจึงจะอยู่ในหมู่บ้านนี้ได้” ถึงแม้ว่าพื้นที่ภูผาม่านจะล้อมรอบด้วยผืนป่า แต่คณะผู้วิจัยพบว่าความผูกพันของชาวบ้านกับ “ผี” ผู้ดูแลรักษาป่าน้อยกว่า “ผี” ผู้ดูแลรักษา น้ำ อาจจะเป็นเพราะสาเหตุ ๓ ประการ คือ ประการแรก ฐานทรัพยากรน้ำของพื้นที่ภูผาม่านมีการกระจายตัวมากกว่าในพื้นที่อื่นๆ ซึ่งเราจะพบเห็นได้ในหลายลักษณะ เช่น ลำห้วย คลองน้ำ เหมืองฝาย น้ำซับ น้ำผุด เป็นต้น ประการที่สอง ในปัจจุบันชาวบ้านสามารถเข้าถึงทรัพยากรน้ำได้มากกว่าทรัพยากรป่า เนื่องจากพื้นที่ป่าทั้งหมดอยู่ภายใต้การควบคุมดูแลของรัฐ ทำให้ชาวบ้านเข้าถึงทรัพยากรป่าได้ยาก ซึ่งนำไปสู่ปัญหาความขัดแย้งที่ยังหาข้อยุติไม่ได้ในเรื่องการประกาศเขตอุทยานทับซ้อนกับที่ดินทำกินของชาวบ้าน และประการสุดท้าย ป่าที่อยู่ในพื้นที่ภูผาม่าน ในอดีตเป็นป่าผืนเดียวกับ “ป่าดงลาน” ซึ่งชาวบ้านเชื่อว่าป่าดงลานทั้งผืนมี “ผีปู่หลุบ” เป็นผู้ดูแลรักษา ซึ่งมีอาณาบริเวณกว้างมากครอบคลุมพื้นที่หลายจังหวัด ได้แก่ ขอนแก่น ชัยภูมิ เลย หนองบัวลำภู อุดรธานี และเพชรบูรณ์ จึงทำให้รู้สึกว่ “ผีป่า” อยู่ห่างไกลจากชุมชนท้องถิ่นมาก จนดูเหมือนว่าไม่ใช่ผีที่อยู่ในชุมชนท้องถิ่น

จะเห็นได้ว่าชาวบ้านในทุกพื้นที่จะมีการจัดการความรู้ในเรื่อง “ผี” และสามารถใช้ “ผี” มาเป็นกลไกสำคัญในการจัดระเบียบทางสังคม ผ่านพิธีกรรม ความเชื่อ และระบบคุณค่า ได้อย่างสอดคล้องกับฐานทรัพยากร สภาพแวดล้อม และบริบทของชุมชนท้องถิ่น

๒.๔.๓ เปิงบ้าน

ชุมชนท้องถิ่นบางแห่งมีความสัมพันธ์ทางสายเลือด มีความเป็นเครือช่ายญาติพี่น้องกัน และก็มีลักษณะเฉพาะบางอย่างของคนในแต่ละชุมชนที่แตกต่างกัน ซึ่งชาวบ้านอธิบายว่ามันเป็นเพราะ “เปิงบ้าน” ทำให้เกิดคำถามในระหว่างการเรียนรู้ร่วมกับวิทยากรกระบวนการว่า “เปิงบ้าน” คืออะไร มีความสำคัญอย่างไร และเราสามารถนำเอาเปิงบ้านมาใช้เป็นพลังท้องถิ่นได้อย่างไร

พจนานุกรมอีสาน-กลาง ฉบับ มข.-สวอ. (๒๕๓๒) กล่าวว่า “เปิง” มีความหมาย ๒ ประการ คือ ความหมายแรก หมายถึง ห่องหลักของบ้านสำหรับไหว้พระและเก็บสิ่งของสำคัญ และความหมายที่สอง หมายถึง จารึกประเพณี ส่วนคำว่า “เปิงบ้าน” หมายถึง ธรรมเนียมนิยมประจำหมู่บ้าน ซึ่งสอดคล้องกับความหมายที่ชาวบ้านได้อธิบายไว้ว่า “เปิงบ้าน” คือ สิ่งที่เป็นปฏิบัติสืบทอดกันมาโดยไม่ได้ตั้งใจสอน แต่ได้รู้ ได้เห็น ได้สัมผัส แล้วทำตามกันมา มีทั้งสิ่งที่ดีและไม่ดี อาจกล่าวได้ว่าเป็นการแลกเปลี่ยนเรียนรู้หรือกระบวนการถ่ายทอดทางสังคม ที่เป็นวิถีการปรับเปลี่ยนความรู้แบบ Tacit to Tacit ซึ่งชาวบ้านผู้เรียนรู้จะต้องเข้าไปอยู่ในบรรยากาศและเงื่อนไขที่มีลักษณะเฉพาะ ที่จะทำให้ประสบการณ์นั้นประทับฝังตรึงเข้าไปในจิตใจของผู้เรียนรู้ได้ เป็นกระบวนการเรียนรู้ที่ปราศจากการใช้ภาษา แต่ใช้การสังเกต เลียนแบบ แล้วทำตามกันมา จนเกิดเป็นสำนึกร่วมของชุมชน และกลายมาเป็นลักษณะเฉพาะของชาวบ้านในชุมชนท้องถิ่นนั้น ทำให้เห็นความแตกต่างจากชาวบ้านที่อยู่ในชุมชนอื่น “เปิงบ้าน” จึงนำไปสู่การก่อเกิด “อัตลักษณ์” ของชุมชนนั้น ดังนั้น “เปิงบ้าน” จึงจัดเป็นพลังท้องถิ่นที่อยู่ในฐานระบบคุณค่าและความเชื่อด้วย

อภิญา เพื่อฟูสกุล (๒๕๕๖) กล่าวถึงการสังเคราะห์มโนทัศน์^{๙๖} “อัตลักษณ์” หรือ “Identity” ว่ามักจะพบเห็นได้ในการทบทวนความหมายของมโนทัศน์และวรรณกรรมที่เกี่ยวข้องในแวดวงวัฒนธรรมศึกษา (Cultural Studies) ซึ่งมักจะพบควบคู่กับมโนทัศน์ “อำนาจ” โดยในพจนานุกรมภาษาไทย-อังกฤษ หรืออังกฤษ-ไทย ของ ศ.ดร.วิทย์ เทียงบุรณะธรรม ได้ให้คำแปลของ Identity คือคำว่า “เอกลักษณ์” ซึ่งหมายถึง “สิ่งที่เป็นคุณสมบัติของคนหรือสิ่งหนึ่ง ที่มีคุณสมบัติเฉพาะของสิ่งนั้น ที่ทำให้สิ่งนั้นโดดเด่นขึ้นมา หรือแตกต่างจากสิ่งอื่น” แต่ทว่าแนวโน้มของทฤษฎีสายหลังทันสมัยนิยม (Postmodernism) ที่มองการเข้าถึง “ความจริง” ที่เป็น “แก่นแกน” ของปัจเจกบุคคล ซึ่งความเป็นปัจเจกกลายเป็นเรื่องของการนิยามความหมายที่สามารถเลื่อนไหลเปลี่ยนแปลงไปได้ตามบริบท มิได้หมายถึงคุณสมบัติเฉพาะตัวอีกต่อไป ดังนั้นคำว่า “อัตลักษณ์” จึงดูเหมาะสมกว่า “เอกลักษณ์” ในความหมายของ “Identity” ในยุคปัจจุบัน นอกจากนี้มโนทัศน์อัตลักษณ์ ยังมีความหมายใกล้เคียงและเกี่ยวเนื่องกับมโนทัศน์อื่นๆ ได้แก่ Subject^{๙๗}, Individual^{๙๘}, Personality^{๙๙}, Self^{๑๐๐} และ Agency^{๑๐๑} เราอาจจะสรุปความหมายใหม่ของ Identity ได้ว่า เป็นลักษณะของความเป็นปัจเจกที่เชื่อมต่อและสัมพันธ์กับสังคม ซึ่งมนุษย์ที่ถูกกำหนดก็สามารถเป็นผู้เปลี่ยนแปลงสถานการณ์ได้ด้วย เนื่องจาก

^{๙๖} มโนทัศน์ (Concept) คำที่มีความหมายเดียวกันได้แก่ สังคัป แนวความคิด กรอบความคิด ความคิดรวบยอด เป็นต้น

^{๙๗} Subject, Subjective, Subjectivism รากศัพท์จากภาษาละตินแปลว่า “โยนไว้ข้างใต้” ในภาษาอังกฤษมีความหมาย ๓ ประการ คือ ๑) คนที่อยู่ใต้อำนาจของขุนนางหรือผู้ปกครอง ๒) สิ่งที่เป็นส่วนสำคัญหรือคุณสมบัติฐานรากที่สำคัญที่สุดของสิ่งใดสิ่งหนึ่ง และ ๓) สิ่งที่เป็นเนื้อหาของการศึกษาค้นคว้าหรือการผลิต เดร์คาร์ส (Rene Descartes) เสนอภาพตัวตนที่เป็น “ผู้คิด” หรือ Subject เป็นเนื้อหาที่สำคัญที่สุดและเป็นฐานรากที่สุดของความรู้ทั้งหมด ส่วน Subjective หมายถึงลักษณะที่สิ่งหนึ่งมีอยู่เป็นอยู่ในตัวของมันเอง และต่อมาความหมายนี้ได้พัฒนามาเป็น “อัตวิสัย” อันเป็นมุมมองที่เคลือบไปด้วยความรู้สึกและการตัดสินที่เป็นส่วนตัว ดังนั้นจึงไม่น่าเชื่อถือ

^{๙๘} Individual, Individualism รากศัพท์ภาษาละตินหมายถึง “สิ่งที่แบ่งแยกไม่ได้” ในโลกทัศน์ของคริสต์ศาสนาในยุคกลางหมายถึง “เอกภาพอันศักดิ์สิทธิ์และมีอาจแบ่งแยกได้” ในศตวรรษที่ ๑๗ เมื่อหนุ่มสาวเข้าพิธีแต่งงานในโบสถ์ พระจะประกาศให้ทั้งคู่เป็น “บุคคลที่มีอาจแบ่งแยกจากกันได้” และต่อมาได้พัฒนาเป็นคำคุณศัพท์ที่อธิบายถึงลักษณะเฉพาะของปัจเจกบุคคลที่ทำให้เขาแตกต่างจากคนอื่น โดยให้คำแก่การมีอยู่/ดำรงอยู่ของปัจเจกบุคคลเหนือตำแหน่งแห่งที่หรือหน้าที่ทางสังคมของเขา ซึ่งปัจเจกบุคคลเป็นรากฐานของสิ่งอื่น ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งชีวิตรวมกลุ่มหรือสังคม

^{๙๙} Personality หรือบุคลิกภาพ หมายถึง โครงสร้างหรือการจัดระเบียบของพลังหลายๆ ชนิดในตัวมนุษย์ บุคลิกภาพไม่ใช่ตัวพฤติกรรม (Behavior) แต่เป็นพลังผลักดันเบื้องหลังพฤติกรรมอีกทีหนึ่ง บุคลิกภาพเป็นส่วนที่ฝังอยู่ข้างใน ส่วนพฤติกรรมเป็นสิ่งที่แสดงออกมาด้านนอก

^{๑๐๐} Self หมายถึง “ความเป็นตน” หรือ “ความเป็นตัวฉัน” ที่ก่อตัวขึ้นในบริบททางสังคมเท่านั้น ประกอบด้วยความรู้สึกที่เรามีต่อตัวเราเอง และความรู้สึกที่เราคิดว่าคนอื่นมีต่อตัวเรา ซึ่งทั้งหมดนี้เกิดขึ้นมาในกระบวนการปฏิสัมพันธ์กับผู้อื่น

^{๑๐๑} Agency หรือผู้กระทำ มโนทัศน์นี้เชื่อว่าปัจเจกมีอิสรภาพในฐานะผู้กระทำ มีศักยภาพที่จะคิด ตัดสินใจ และเลือกกระทำ โดยเห็นว่าคนเราน่าจะเป็นเจ้าของหรือควบคุมพฤติกรรมของตนได้ อันเป็นตัวกำหนดเชิงโครงสร้างหรือเป็นศูนย์กลางของพฤติกรรมทางสังคม อย่างไรก็ตามมโนทัศน์นี้ยังมีปัญหาที่เรียกว่า “ปัญหาของการกำหนด” บางประการ ซึ่งยังเป็นที่ยกเถียงกันอยู่ ได้แก่ มนุษย์และการกระทำของเขาถูกกำหนดจากอะไร มนุษย์มีเจตจำนงเสรีที่จะเลือกหรือไม่ เขาเป็นนายของการกระทำของเขาหรือเปล่า เป็นต้น ทำให้ทฤษฎีบางท่านนำเสนอโมทัศน์ใหม่ขึ้นมาทดแทน เช่น มโนทัศน์ Articulated Self ของสจวร์ต ฮอลล์ (Stuart Hall) ที่มองว่าความเป็นตัวตนเป็นเพียง “ชิ้นส่วน” หลายๆ ชิ้นที่ถูกประกอบรวมกันขึ้นมาเท่านั้น ในบริบทของสถานการณ์อย่างหนึ่ง อาจมีการเชื่อมต่อ “ชิ้นส่วน” ต่างๆ และการแสดงออกของปัจเจกในลักษณะหนึ่ง แต่ภายใต้บริบทที่เปลี่ยนไป อาจมีรูปแบบการ “เชื่อมต่อ” และแสดงออกของปัจเจกเป็นอีกรูปแบบหนึ่งก็ได้

มนุษย์คนหนึ่งๆ เป็นผลรวมของวาทกรรม^{๒๒} หลากหลายชุดที่อาจขัดแย้งกันหรือส่งเสริมกัน ซึ่งลักษณะเฉพาะตัวของคนแต่ละคนเกิดจากการผสมผสานองค์ประกอบวาทกรรมเหล่านั้นไปในทิศทางที่แตกต่างกัน คนเราจึงสามารถสร้างอัตลักษณ์ที่หลากหลายได้ในสถานการณ์ต่างๆ ที่มีความเคลื่อนไหวยืดหยุ่นได้สูง อัตลักษณ์จึงเป็นเพียงการเชื่อมโยงองค์ประกอบของวาทกรรมในสถานการณ์เฉพาะหนึ่งๆ เท่านั้น เมื่อบริบทเปลี่ยนไป ค่านิยามอัตลักษณ์ก็สามารถเปลี่ยนแปลงไปด้วย จากการทบทวนมโนทัศน์ “อัตลักษณ์” นี้ทำให้เรามีความเข้าใจความหมายและการทำหน้าที่ของ “เปิงบ้าน” ในพื้นที่วิจัยมากขึ้น ซึ่งพอสรุปได้ดังนี้

เปิงบ้านในพื้นที่ภูเวียง เนื่องจากการทำงานในระดับชุมชน ทำให้คณะผู้วิจัยสามารถสรุป เปิงบ้านที่สืบทอดไปถึงระดับชุมชนท้องถิ่นได้ชัดเจนกว่าพื้นที่อื่นๆ กล่าวคือ **เปิงบ้านโคกกลาง** ชาวบ้านจากต่างหมู่บ้านจะมองว่าเป็นคนสนุกสนาน ชอบหยอกล้อ อาจจะมีการโกหกหรือล้อเลียนให้เป็นเรื่องตลกทั้งเด็กและผู้ใหญ่ แต่ทำให้เด็กๆ ไม่รู้สึกกลัวผู้ใหญ่ กล้าพูดกล้าคุยในวงเดียวกัน ซึ่งชาวบ้านอื่นกล่าวถึงเปิงบ้านโคกกลางว่า “เปิงบ้านโคกกลางเขาเป็นคนตลก ชอบเลียนแบบเสียงคนอื่นจนเหมือน แล้วก็โกหกทำให้ไปรอกินข้าวที่เถียงนา คนที่ถูกหลอกก็เชื่อไปรอกินข้าวอยู่เถียงนาตั้งนาน แต่ไม่มีใครไปเลย จริงๆ แล้วเขาก็ต้องการทำเพื่อความสนุกเท่านั้น ไม่ได้ไปโกหกเพื่อทำร้ายใคร ทั้งเด็กทั้งผู้ใหญ่ก็จะเป็นเหมือนกันหมดเลียนแบบเสียงได้ทุกคน เรื่องแบบนี้ต้องยอมบ้านโคกกลาง บ้านเราทำไม่ได้หรอก ถ้าเด็กจะไปหยอกล้อกับผู้ใหญ่เพราะกลัวบาป” ซึ่งในภาพรวมแล้วบ้านโคกกลางเป็นผู้ชำนาญศิลปะ การก่อสร้าง หมอลำ เล่นดนตรี หนึ่งตระกูล ก็หาทุกชนิด กล้าแสดงออก มีหมอลำ ๒ คณะใหญ่ เด็กๆ ร้องหมอลำ แต่งเพลงได้โดยไม่ต้องสอน มีศิลปะเล่าเรื่องให้สนุกสนาน ผู้เฒ่าเล่าว่า มีผู้มานอนเสี่ยงทายเลือกที่ตั้งหมู่บ้าน ฝันว่ามีแต่เสียงเพลงเสียงกลองพ้อนรำสนุกสนาน จึงทำให้ชาวบ้านที่นี่เป็นคนชอบสนุกสนาน มีความเป็นพวกพ้องสูง ทำให้ทะเลาะกับหมู่บ้านอื่นเสมอ เปิงบ้านบ้านพระบาทและห้วยบง จะยังเป็นหมู่บ้านที่ถือธรรมเนียมปฏิบัติแบบเก่า ให้ความเคารพยำเกรงผู้ใหญ่ ชาวบ้านจะพูดคำว่า “ฉัน” ทั้งผู้หญิงผู้ชาย ไม่ชอบยุ่งกับใคร หรือทะเลาะเบาะแว้ง หรือขัดแย้งกับใคร เปิงบ้านแต่เดิมจะไม่เอาคนนอกชุมชนมาเป็นแขกหรือสะใภ้ จนมีคำกล่าวว่า “ไม่ให้เอาไ้ (สะไภ้) ไทเลย ไม่ให้เอาเขยไทดำน” เพราะเกรงว่าจะได้คนที่ไม่รู้จักที่ต่ำที่สูง ไม่เคารพเปิงบ้าน เข้ามาอยู่ในครอบครัวหรืออยู่ในชุมชนเดียวกัน ซึ่งจะทำให้เปิงบ้านหรือประเพณีที่ชาวบ้านยึดถือปฏิบัติสืบทอดต่อกันมา ไม่ได้รับการเคารพหรือคนนอกจะไม่ยอมทำตามคำบอกกล่าวของผู้อาวุโส มีกรณีตัวอย่างที่เกิดขึ้นประมาณปี พ.ศ. ๒๕๔๐ ชาวบ้านพระบาทไปได้สะไภ้เป็นคนภูมามาน (ใช้ภาษาพูดที่เรียกว่า “ไทคอนสาน” ซึ่งมีสำเนียงเหมือนภาษาไทยเลย) ปรากฏว่าลูกสะไภ้เถียงและด่าแม่สามี จึงถูกไล่กลับไปอยู่บ้านเดิม ชาวบ้านจึงเอาคำกล่าวถึงเปิงบ้านแต่เดิมมาบอกว่า “ถูกบอกมึงแล้วว่าไม่ให้เอาไ้ไทเลย ไม่ให้เอาเขยไทดำน” เป็นต้น ซึ่งเปิงบ้านดังกล่าวสามารถ

^{๒๒} มิเชล ฟูโก(Michel Foucault) นักปรัชญาชาวฝรั่งเศสได้ให้ความหมาย “วาทกรรม (Discourse)” ไว้โดยสรุปว่า “วาทกรรมเป็นเรื่องที่มากกว่าการเขียนและการพูด โดยหมายความรวมถึงระบบและกระบวนการในการสร้างและผลิต (Constitute) อัตลักษณ์ (Identity) และความหมาย (Significant) ให้กับสรรพสิ่งต่างๆ ในสังคมที่อยู่รอบตัวเรา ไม่ว่าจะเป็นอำนาจ ความรู้ ความจริง หรือแม้กระทั่งตัวตนของเรา” นอกจากนี้วาทกรรมยังทำหน้าที่สำคัญในการยึดตรึง สิ่งที่สร้างขึ้นให้ดำรงอยู่และเป็นที่ยอมรับของสังคมต่อไป และในขณะเดียวกันนั้นวาทกรรมยังทำหน้าที่ในการเก็บกด ปิดกั้นมิให้อัตลักษณ์ หรือความหมายบางอย่างและความหมายอื่นเกิดขึ้น หรือไม่ก็ทำให้อัตลักษณ์และความหมายของบางสิ่งที่ดำรงอยู่ในสังคมเลือนหายไปได้พร้อมๆ กันอีกด้วย (วัชรพล พุทธิรักษา, ๒๕๔๗) วาทกรรมมิได้หมายถึงภาษาแต่เป็นกรอบของการนิยามความจริงที่วางอยู่บนมุมมองหนึ่ง และประกอบไปด้วยกระบวนการและปฏิบัติการทางสังคมที่มีการรองรับชุดของความจริงนั้นๆ ซึ่งคล้ายคลึงกับอุดมการณ์ที่ผูกโยงกับอำนาจ และที่สำคัญคือ “วาทกรรมนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงให้ค่านิยามตนเองตามความรู้ที่ถูกผลิตออกมานั้น” เพราะฟูโกเห็นว่า “ความรู้” ทุกชนิดสามารถแปรมาเป็นเครื่องมืออำนาจได้ทั้งสิ้น (อภิญา เพื่องฟูสกุล, อ้างแล้ว)

ตอบคำถามของเรา (คณะนักวิจัย) ได้ว่าทำไมลักษณะเฉพาะของชาวบ้านห้วยบงและบ้านพระบาทจึงยังถือธรรมเนียมปฏิบัติแบบเก่า และชาวบ้านยังคงให้ความเคารพยำเกรงผู้ใหญ่อยู่

เปิงบ้านในเขตพื้นที่หนองเรือ เนื่องจากการเป็นการทำงานในระดับตำบล ดังนั้นการเรียนรู้ “เปิงบ้าน” ของชุมชนท้องถิ่นในพื้นที่หนองเรือจึงยังได้ภาพที่ไม่ชัดเจนนัก แต่ภาพโดยรวมของชาวบ้านที่เข้ามาร่วมเรียนรู้ในโครงการวิจัยฯ นี้ ก็จะมีลักษณะเฉพาะ ซึ่งสอดคล้องกับบริบทของพื้นที่ กล่าวคือ ด้วยสภาพพื้นที่แห้งแล้ง เป็นดินทราย ขาดความอุดมสมบูรณ์ และขาดแคลนทรัพยากรที่เอื้อต่อวิถีการผลิต ชาวบ้านต่างมีประสบการณ์การต่อสู้กับความแห้งแล้งอย่างมาก จึงทำให้ทุกคนมีความขยันเป็นทุน แต่พื้นที่หนองเรือเป็นพื้นที่ที่อยู่ใกล้เมืองและศูนย์ราชการ จึงทำให้ชาวบ้านส่วนใหญ่จะติดขัดกับรูปแบบการเรียนรู้ที่เคยได้รับมา ซึ่งค่อนข้างเป็นทางการ ทำให้ขาดความคิดสร้างสรรค์ หรือการทำอะไรใหม่ๆ ที่สนุกสนาน

เปิงบ้านในเขตพื้นที่ภูผาม่าน ในพื้นที่นี้โครงการวิจัยฯ ทำงานกับเครือข่ายระดับอำเภอ จึงมีลักษณะคล้ายกับพื้นที่หนองเรือที่การเรียนรู้เปิงบ้านของชุมชนท้องถิ่นยังได้ภาพที่ไม่ชัดเจนนัก แต่โดยภาพรวมของชาวบ้านที่เข้ามาร่วมเรียนรู้ในโครงการวิจัยฯ นี้ ก็จะมีลักษณะเฉพาะที่สอดคล้องกับบริบทของพื้นที่เช่นกัน กล่าวคือ ชาวบ้านส่วนใหญ่ส่วนใหญ่เป็นคนอพยพมาจากหลายพื้นที่มาอยู่ด้วยกัน เพื่อเข้ามาหาพื้นที่ทำกินใหม่ จึงเคยมีวิถีชีวิตที่พึ่งพิงกับป่า แต่ต่อมารัฐประกาศเขตป่าอนุรักษ์และกันชาวบ้านออกจากป่า ที่ดินทำกินส่วนใหญ่เป็นพื้นที่ทับซ้อนกับเขตป่าอนุรักษ์ ชาวบ้านส่วนใหญ่จึงขาดแคลนที่ดินทำกิน แข่งขันกันเอง นำไปสู่ความแตกแยกของทั้งตัวผู้นำและสมาชิกในชุมชน ดังนั้นเมื่อเชื่อมโยงความสัมพันธ์ของชาวบ้านกับรัฐ ก็เห็นภาพของความขัดแย้งที่มีมาอย่างต่อเนื่องและยังไม่สามารถหาข้อยุติได้มาถึงจนปัจจุบัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อนำไปเชื่อมโยงความสัมพันธ์กับกลุ่มผู้สนับสนุนและกลุ่มผู้คัดค้านโรงโม่หินที่มีอยู่ ๒ บริษัท ยิ่งทำให้เห็นภาพความขัดแย้งชัดเจนยิ่งขึ้น ดังนั้นความพยายามริเริ่มกิจกรรมที่ทำร่วมกันในลักษณะกลุ่ม มักจะไม่ประสบความสำเร็จ แต่การทำกิจกรรมที่เป็นปัจเจกหรือกิจกรรมที่เป็นความสนใจเฉพาะบุคคลจะทำได้ดีกว่า

จากการดำเนินโครงการวิจัยฯ ทำให้คณะผู้วิจัยเข้าใจการทำหน้าที่ (Function) ของเปิงบ้านมากขึ้น กล่าวคือ “เปิงบ้าน” ทำหน้าที่ใน ๒ ฐานะ ขึ้นอยู่กับว่าผู้พูดอยู่ในฐานะอะไร “เป็นคนในชุมชนท้องถิ่นหรือเป็นผู้อยู่ในภาพ” หรือว่าผู้พูดอยู่ในฐานะ “คนนอกชุมชนท้องถิ่นหรือผู้เฝ้าดูอยู่นอกภาพ” ดังนั้นการทำความเข้าใจกับเปิงบ้าน ผู้ศึกษาจำเป็นต้องมีพื้นฐานความเข้าใจต่อเรื่อง “เปิงบ้าน” มาก่อนพอสมควร เพราะถ้าหากเราเพียงเข้าไปสัมภาษณ์เรื่องเปิงบ้านเฉพาะกับคนในชุมชนนั้นเพียงอย่างเดียว จะพบว่าชาวบ้านให้ความหมาย “เปิงบ้าน” ไม่เหมือนกัน บางคนก็ไม่สามารถอธิบายออกมาเป็นคำพูดได้^{๒๐} ซึ่งอาจจะทำให้เราได้ภาพการทำหน้าที่ของ “เปิงบ้าน” ในฐานะแรกเพียงอย่างเดียวเท่านั้น แต่เราจะไม่สามารถรู้ถึงการทำหน้าที่ในฐานะที่สองได้เลย ถ้าหากเราไม่ถามถึง “เปิงบ้าน” จากมุมมองของคนต่างชุมชน เพื่อทำความเข้าใจต่อเรื่องนี้มากขึ้น เราจำเป็นต้องเรียนรู้ถึง “การเปลี่ยนแปลงฐานะและความสัมพันธ์ระหว่างผู้ศึกษากับผู้ที่ถูกศึกษา” ซึ่งฟูโกเป็นผู้วิพากษ์ประเด็นนี้โดยอาศัยความเปรียบเทียบ (Metaphor) จากภาพเขียนเอาไว้อย่างน่าสนใจ

มิเชล ฟูโก (อ้างถึงใน อภิญา เพ็ญฟูสกุล, อ้างแล้ว) ได้วิเคราะห์ภาพเขียน Las Meninas ของจิตรกรชาวสเปนในศตวรรษที่ ๑๗ ชื่อ Diego Velasquez โดยชี้ให้เห็นความซับซ้อนของการจัดวางตำแหน่งแห่งที่ระหว่างผู้ศึกษากับผู้ถูกศึกษา (ดูภาพเขียน Las Meninas ประกอบ)

^{๒๐} เป็นลักษณะเช่นเดียวกับ “ความรู้ที่ไม่สามารถสื่อได้ด้วยภาษา”

ภาพที่ ๖ Las Meninas ค.ศ. ๑๖๕๖ โดย Diego Velasquez จาก <http://www.artchive.com/meninas.htm>

ในภาพนี้จะเห็นตำแหน่งเด่นกลางภาพคือเจ้าหญิงองค์น้อย ด้านซ้ายมือของภาพคือจิตรกรยืนอยู่หน้ากรอบผ้าใบสูงใหญ่และหันหน้ามาทางเดียวกับเจ้าหญิง เรามองไม่เห็นภาพที่เขากำลังวาดบนผ้าใบ อันที่จริงเขากำลังวาดภาพของพระราชาและพระราชินีของสเปนที่ประทับเป็นแบบอยู่ โดยหันหน้าประจันกับเจ้าหญิงและจิตรกร เรามองไม่เห็นพระราชาและพระราชินีก็เพราะตำแหน่งแห่งที่ของเราช้อนทับกับคนทั้งคู่อยู่ แต่ภาพของทั้งสองฉายสะท้อนอยู่ในกระจกเงาที่อยู่ด้านหลังกลางภาพ “ใครกันแน่ที่กำลังจ้องมองใคร” ทุกคนในภาพสามารถครองตำแหน่งผู้จ้องมองได้ทั้งนั้น เจ้าหญิง จิตรกร ข้าราชการบริวาร คนนอกภาพมีอีก ๒ ตำแหน่งคือ พระราชาพระราชินี และเรา เจ้าหญิงและจิตรกรกำลังจ้องพระราชาพระราชินี และอันที่จริงก็จ้องมองเราอยู่ เราในฐานะผู้ดูภาพที่จริงแล้งกลับเป็นวัตถุของการจ้องมองเช่นกัน สถานภาพของเราจึงมี ๒ ส่วน ส่วนแรกคือเราในฐานะคนดูภาพ และส่วนที่สองเราในฐานะที่อยู่ในจุดเดียวกับพระราชาพระราชินี ความเป็นผู้ดูและผู้ถูกดูในภาพนี้จึงไม่ตายตัวหยุดนิ่ง ฐานะของผู้ดูและผู้เฝ้าดูสลับกันไปมาได้ตลอดเวลา ขึ้นอยู่กับทัศนคติระหว่างคนในภาพและคนนอกภาพ คนอ่านภาพจะอ่านภาพออกมาเป็นอย่างไรขึ้นกับว่า เขาเลือกวางตำแหน่งของตนเองตรงไหน มุมมองที่เขาเลือกเป็นก็คือการรอบของวาทกรรม และนี่คือสิ่งที่ฟูโกพยายามอธิบายว่า “วาทกรรม” เป็นตัวกำหนดจัดวางตำแหน่งของตัวประธาน

นอกจากนี้เราซึ่งเป็นผู้ดู มีความสามารถในการเห็นที่จำกัดมาก เราไม่อาจเห็นภาพที่จิตรกรกำลังวาด ไม่อาจเห็นท่วงท่าการวาด เพราะเมื่อเขาวาดก็จะหลบเข้าไปอยู่หน้ากรอบผ้าใบ เราไม่อาจเห็นคนเป็นแบบที่กำลังถูกวาดด้วย เพราะตำแหน่งของเขายืนนอกภาพนี้ เราเห็นพวกเขาได้เพียงบางๆ ในฐานะภาพสะท้อนในกระจกเงาบานเล็กๆ ที่อยู่ตรงกลางด้านหลังภาพ ทั้งหมดนี้ก็คือเราไม่อาจมองเห็นตัวการสร้างภาพความจริงได้จากมุมมองทั้งหมดทุกซอกทุกมุม

จากการวิพากษ์ “การเปลี่ยนแปลงฐานะและความสัมพันธ์ระหว่างผู้ศึกษากับผู้ที่ถูกศึกษา” ของฟูโก ทำให้เราสามารถพิจารณาการทำหน้าที่ของ “เปิงบ้าน” ใน ๒ ฐานะ คือ ฐานะแรก “มุมมองของคนในชุมชนท้องถิ่น” เปิงบ้านจะทำหน้าที่เป็นระบบความรู้ที่ใช้เป็นกลไกควบคุมทางสังคม ซึ่งชาวบ้านสืบทอดจากการได้รู้ ได้เห็น ได้สัมผัส แล้วปฏิบัติตามกันมา แต่ไม่ได้เป็นข้อกำหนดที่ชี้ชัดตายตัวลงไปว่าชาวบ้านทุกคนต้องปฏิบัติ ดังตัวอย่างที่ชาวบ้านกล่าวว่า “ไม่รู้จะอธิบายว่าอย่างไร แต่ถ้าเราเอาไปเปรียบเทียบกับคำว่า “เปิงเขื่อน” แปลว่าห้องหรือเขตหวงห้ามที่ไม่ให้คนนอก ลูกเขยหรือลูกสะใภ้เข้าไป “เปิงบ้าน” ก็น่าจะเป็นข้อหวงห้ามที่ชาวบ้านยึดถือกันมา แต่ไม่ได้บอกว่าจะต้องทำ และเป็นสิ่งที่ไม่ให้คนนอกมาล่วงเกิน” และฐานะที่สอง “มุมมองของคนนอกชุมชน” เปิงบ้านจะทำหน้าที่เป็นตัวบ่งบอกถึงอัตลักษณ์ของคนในชุมชนท้องถิ่นนั้น ซึ่งสามารถเปลี่ยนแปลงได้เมื่อบริบทแวดล้อมของชุมชนเปลี่ยนไป ตัวอย่างเปิงบ้านในลักษณะนี้ที่ชาวบ้านเล่าว่า “เมื่อก่อนคนหมู่บ้านอื่นเขาบอกว่าเวลามีหมอลำที่ไหน ก็มีแต่คนบ้านห้วยบงไปติดคนอื่นเขา เพราะว่าเปิงบ้านห้วยบงเป็นนักร้อง สาเหตุที่เป็นอย่างนั้นเพราะเมื่อก่อนบ้านห้วยบงเป็นบ้านที่มีคนมีบาร์มีอยู่ ก็เลยมีพวกเสือพวกนักเลงมาขออาศัยอยู่ด้วย คนหมู่บ้านอื่นก็เลยมองว่าเปิงบ้านห้วยบงเป็นบ้านนักเลง ทั้งที่เดี๋ยวนี้เปิงบ้านเราเปลี่ยนไปแล้ว เพราะคนเก่า ๆ ที่เป็นนักเลงตายไปหมดแล้ว แต่เขาก็กังมว่าเปิงบ้านเราเป็นบ้านนักเลงอยู่”

จากที่กล่าวมาแล้วข้างต้นอาจจะสรุปได้ว่า “เปิงบ้าน” เป็นการเชื่อมร้อยความเชื่อในระดับปัจเจก ที่นำไปสู่การก่อตัวเป็นอัตลักษณ์ของคนในชุมชนท้องถิ่น อันเป็นผลมาจากกระบวนการปรับเปลี่ยน “ความรู้” อย่างหนึ่ง ที่มีการส่งผ่านความรู้ด้วยกระบวนการถ่ายทอดทางสังคม (Socialization: Tacit to Tacit) ทำให้ชาวบ้านปฏิบัติสืบทอดกันมาโดยไม่ตั้งใจสอน แต่เกิดจากการได้รู้ ได้เห็น ได้สัมผัส แล้วจึงประทับความรู้เหล่านั้นเอาไว้ในใจและปฏิบัติตามกันมา โดยที่ตัว “ความรู้” นั้นเป็นกลไกควบคุมพฤติกรรมทางสังคมของชุมชนท้องถิ่นด้วย ดังนั้นสิ่งที่แฝงอยู่ในเปิงบ้านจึงมีเรื่องของ “อำนาจ” แฝงอยู่ในนั้นด้วย เนื่องจากเปิงบ้านเป็นระบบความรู้ที่ใช้เป็นกลไกควบคุมทางสังคมให้ชาวบ้านปฏิบัติตาม ซึ่งสอดคล้องกับที่ฟูโกกล่าวไว้ว่า “ความรู้ทุกชนิดสามารถแปรเป็นเครื่องมืออำนาจได้ทั้งสิ้น” ถึงแม้ว่าเปิงบ้านจะไม่ได้เป็นข้อกำหนดที่ชี้ชัดตายตัวลงไปว่าชาวบ้านทุกคนต้องปฏิบัติก็ตาม แต่เมื่อชาวบ้านส่วนใหญ่ปฏิบัติตามก็ทำให้ชาวบ้านในหมู่บ้านนั้นมีลักษณะที่เป็นแบบเฉพาะของตัวเอง ซึ่งก็คือการก่อตัวของอัตลักษณ์ในชุมชนท้องถิ่นนั้น

บทเรียนจากการทำโครงการฯ พบว่า “เปิงบ้าน” เป็นสิ่งที่ชาวบ้านจะพูดถึงเสมอเวลากล่าวถึงลักษณะเฉพาะของชาวบ้านในชุมชนอื่น คล้ายกับว่าเขาได้สังเคราะห์เอาปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นหรือพฤติกรรมทางสังคมที่พบเห็นซ้ำ ๆ จนสามารถสรุปเป็นความคิดรวบยอดหรือเป็นมโนทัศน์ (Concept) ที่มีความเป็นนามธรรมสูงขึ้นสำหรับการอธิบายปรากฏการณ์แบบเดียวกันที่เกิดขึ้นซ้ำอีก แต่ยังไม่พบว่ามีความหมายและวิธีการนำไปใช้ประโยชน์ของ “เปิงบ้าน” ในงานวิชาการที่ศึกษาท้องถิ่นอีสาน หรือแม้แต่การสืบค้นในอินเทอร์เน็ตก็ตาม อาจกล่าวได้ว่าเปิงบ้านยังคงเป็นเพียงศักยภาพในท้องถิ่นหรือเป็นพลังท้องถิ่นที่แฝงอยู่ ยังไม่มีการนำมาใช้ให้เห็นประโยชน์เชิงประจักษ์จากองค์กรภายนอกหรือคนภายนอก แต่คณะผู้วิจัยได้บทเรียนและข้อสรุปว่าการทำงานกับชาวบ้านในชุมชนท้องถิ่นให้ได้ผลดี หรือการทำงานพัฒนาที่จะประสบผลสำเร็จได้ เราต้องค้นหา “เปิงบ้าน” หรืออัตลักษณ์ของท้องถิ่นให้พบ ว่ามีอะไรที่เป็นจุดเด่น หรือมีอะไรเป็นลักษณะเฉพาะที่ก่อรูปในการแสดงความเป็นตัวตนของชาวบ้านในชุมชนท้องถิ่นนั้น แล้วพยายามสร้างสรรค์ให้คนในชุมชนท้องถิ่นได้เรียนรู้อยู่ในชุมชนของตนอย่างมีความสุข โดยชูประเด็นที่สอดคล้องกับ “เปิงบ้าน” นั้น เพื่อให้เด็ก ๆ และเยาวชนได้เรียนรู้อย่างเป็นสุข ซึ่งจะทำให้เขามีความสุข มีความภาคภูมิใจ และอยากอยู่ในชุมชนของเขาเอง ดังกรณีตัวอย่างการนำ “เปิงบ้าน” มาใช้ประโยชน์ในการทำงานกับระดับชุมชนท้องถิ่นดังนี้

เปิงบ้านโคกกลางเป็นคนรักสนุก ดังนั้นกิจกรรมทุกอย่างที่จะสามารถสร้างการมีส่วนร่วมได้ดี กิจกรรมเหล่านั้นต้องมีความสนุกสนาน แต่ก็มีข้อเสียคือ พอกิจกรรมเหล่านั้นหมดความสนุกชาวบ้านก็จะหมดความสนใจในเรื่องนั้น หันไปมองเรื่องใหม่ ๆ ตัวอย่างที่เห็นได้ชัดเจนนคือ การทำเครื่องปุยอัดเม็ดปุยชีวภาพ ซึ่งกิจกรรมในลักษณะนี้ชาวบ้านโคกกลางจะให้ความสนใจมาก จึงช่วยกันทำให้เสร็จ แต่พอเสร็จแล้วก็แล้วกัน เนื่องจากพอทำแล้วเสร็จแล้วสามารถเห็นผลทันทีว่ามันใช้งานได้แล้ว โดยไม่สนใจที่จะนำไปใช้ประโยชน์หรือเอาไปขยายผลต่อ เพราะมันเริ่มไม่สนุกและไม่ท้าทายเหมือนในช่วงแรกที่ช่วยกันคิดช่วยกันทำ ดังนั้นการออกแบบกิจกรรมที่จะทำกับกลุ่มผู้ใหญ่ในบ้านโคกกลาง ไม่ควรเป็นกิจกรรมต่อเนื่องยาวนาน แต่ควรเป็นกิจกรรมที่ทำแล้วเสร็จเป็นเรื่อง ๆ สามารถเห็นผลสำเร็จได้ทันที เมื่อเสร็จแล้วก็ไปทำเรื่องใหม่ มีข้อที่น่าสังเกตอีกอย่างหนึ่งคือ จากการให้วิเคราะห์ตนเองโดยใช้ “กิจกรรมสี่ทิศ” โดยวิเคราะห์ตัวเองตามลักษณะของสัตว์ประจำทิศทั้ง ๔ ได้แก่ กระต่าย เหี้ยว หมู และหนู พบว่าวิทยากรกระบวนการบ้านโคกกลางเกือบทุกคนจะมีลักษณะเป็น “กระต่าย”^{๒๔} ซึ่งสอดคล้องกับเปิงบ้านดังที่กล่าวมาข้างต้น ดังนั้นการนำความรู้เรื่องเปิงบ้านนี้ไปปรับใช้ในการทำงานกับกลุ่มเด็กเยาวชน พบว่าเปิงบ้านโคกกลางนั้น เด็ก ๆ จะไม่กลัวผู้ใหญ่ กล้าคิด กล้าทำ และกล้าพูด ซึ่งจะปรากฏชัดออกมาในรูปของการแสดงออก ชอบเลียนแบบ เลียนคำพูด หรือเลียนเสียงผู้ใหญ่จากประสบการณ์ในการทำงานกับผู้ใหญ่ที่เป็นกลุ่มวิทยากรกระบวนการ ซึ่งผู้ใหญ่จะชอบสนุก คิดเร็ว ทำเร็วตามลักษณะคนชอบลุยแบบ “กระต่าย” จึงได้นำมาปรับใช้ในการทำงานกับเด็กและเยาวชน โดยพยายามปรับให้เขา “นิ่ง”^{๒๕} มากขึ้น และทำกิจกรรมที่มีความต่อเนื่องมากขึ้น พยายามดึงให้พวกเขาช้าลง เพื่อให้มีการคิดวิเคราะห์มากขึ้นก่อนที่จะลงมือทำกิจกรรมที่เป็นการทดลองปฏิบัติ ทำให้เราได้เห็นการเปลี่ยนแปลงในการทำงานรวมกลุ่มของเด็กและเยาวชนค่อนข้างชัดเจน

ในขณะที่เปิงบ้านพระบาทและบ้านห้วยบง ชาวบ้านจะถือธรรมเนียมปฏิบัติแบบเก่า เด็กและเยาวชนจะให้ความเคารพยำเกรงผู้ใหญ่ จะไม่กล้าทำเหมือนกับเด็กบ้านโคกกลางที่เลียนเสียงหรือเลียนแบบผู้ใหญ่เพราะกลัวบาป ดังนั้นการให้เด็กและเยาวชนได้มีโอกาสพูดคุยกับสิ่งที่ผู้ใหญ่ภาคภูมิใจ โดยรื้อฟื้นภูมิปัญญาท้องถิ่นที่เกี่ยวกับวิถีการดำรงชีวิตของชุมชนนำมาจัดแสดงเป็นพิพิธภัณฑ์พื้นบ้าน การรื้อฟื้นบุญประเพณีที่คนในรุ่นปัจจุบันเลิกทำไปแล้ว เช่น บุญคูณลาน บุญบั้งไฟ และการใช้บุญประเพณีเพื่อสร้างการมีส่วนร่วมของคนทุกกลุ่ม เช่น การรดน้ำดำหัวผู้เฒ่าในวันสงกรานต์ เป็นต้น เมื่อเด็กและเยาวชนได้ทำกิจกรรมเหล่านี้ประสบความสำเร็จ จึงได้รับความไว้วางใจจากผู้ใหญ่ จนสามารถรื้อฟื้นกลุ่มออมทรัพย์ที่เคยล้มไปแล้วทำให้ชาว

^{๒๔} “ทิศเหนือ-กระต่าย” ข้อเด่น บึกบึน แข็งแรง อดทน รับผิดชอบ เมตตาหน้า กล้าได้กล้าเสีย สู้ไม่ถอย ไม่ทำร้ายใครก่อน ชอบการต่อสู้ ชอบนำ กล้าเสี่ยง ตรงไปตรงมา (พูดจริงทำจริง) เป็นผู้นำ ใจถึง ยุติธรรม (จริงใจ จริงจัง มีสัจจะนักต่อสู้) มุ่งมั่น มั่นใจ เชื่อมั่นตนเอง เด็ดเดี่ยว ลุย ใจกว้าง รักพวกพ้อง ปลูกใจ หนุนและให้โอกาส ลงมือทำ โกรธง่ายหายเร็ว ตัดสินใจเร็ว ใจกล้า ชอบความท้าทาย ตัดสินใจเร็ว อุดมการณ์แน่วแน่ ซื่อสัตย์ ศรัทธา ซื่ออ่อน อารมณ์ร้อน ชีโมโห (ใจร้อน) ดุดัน หุนหัน ไฟแรงตอนเริ่มต้นแต่หมดไฟเร็ว เบื่อง่ายถ้ากิจกรรมนั้นหมดความท้าทายก็จะเลิกทำ ขาดความรอบคอบ เร็วจนคนอื่นตามไม่ทัน ทำงานผิดพลาดได้ง่าย ไม่ใส่ใจความรู้สึกและความคิดของคนอื่น หงุดหงิดง่าย ถือตนเองเป็นใหญ่ ชัดแจ้งง่าย (ชัดแจ้งกันเองง่าย) มีอคติ พยาบาทจองเวร ไม่ยอมลงให้ใคร ยกเอาชนะ (ดูภาคผนวก)

^{๒๕} เรามักใช้คำนี้ในภาษาพูดกันมาก เวลาที่ต้องการแสดงให้เห็นว่าผู้เรียนหรืออยู่ในภาวะที่มีการหยุดคิด ทบทวน วิเคราะห์ ผลดีผลเสียก่อน ไม่อ่อนไหวแปรเปลี่ยนไปตามกระแสจากภายนอกที่มากกระทบจนดูเหมือนเปลี่ยนไปเปลี่ยนมา หรือถ้าหากจะมีการเปลี่ยนแปลงก็ควรเกิดขึ้นหลังจากที่ได้มีการคิดวิเคราะห์ ทบทวนอย่างรอบด้านแล้ว ดังนั้นการที่จะใช้ภาษาเขียนสั้น ๆ ให้ได้ใจความสำคัญเพื่ออธิบายสถานะเช่นนี้ ยังไม่แน่ใจว่าควรใช้คำอธิบายใดจึงจะตรงกับสถานะดังกล่าว ในที่นี้ขอใช้คำว่า “นิ่ง” เป็นภาษาเขียนเพื่ออธิบายสถานะดังเช่นที่มานี้

บ้านกลับมาทำใหม่อีกครั้ง โดยมีเด็กและเยาวชนเป็นคณะกรรมการมากกว่าครึ่งหนึ่ง ที่กล่าวมานี้เป็นเพียงตัวอย่างส่วนหนึ่งในการนำ “เปิงบ้าน” ซึ่งเป็นพลังท้องถิ่นมาใช้ให้เป็นประโยชน์ในการทำงานกับชุมชนท้องถิ่น

จากที่กล่าวมาทั้งหมดจะเห็นได้ว่าฐานสำคัญของพลังท้องถิ่นทั้ง ๔ ฐานล้วนมีความสัมพันธ์เชื่อมโยงระหว่างกันที่มีลักษณะปฏิสัมพันธ์กัน หรือพูดตามภาษาชาวบ้านได้ว่ามีลักษณะเป็น “งูกินหาง” จนบางครั้งเราไม่สามารถแยกออกได้อย่างชัดเจนว่าพลังท้องถิ่นนั้นอยู่ในฐานใด กล่าวคือ

- ฐานทรัพยากร เป็นตัวกำหนดระบบความรู้ ระบบคุณค่าและความเชื่อ ของคนในชุมชนท้องถิ่นให้สามารถดำรงชีวิตอยู่ได้อย่างมีความสุข เหมาะสม สอดคล้องกับฐานทรัพยากรที่มีอยู่
- เครือข่ายทางสังคม เป็นเส้นทางในการกระจายระบบความรู้ที่มีความสัมพันธ์กับระบบคุณค่าและความเชื่อ และเป็นตัวร้อยรัดให้ชุมชนมีความเข้มแข็ง
- ระบบความรู้ และภูมิปัญญาล้วนถูกผลิตขึ้นมาเพื่อให้ชาวบ้านอยู่รอดได้ ในบริบทและสภาพแวดล้อมของชุมชน ซึ่งเชื่อมโยงกับฐานทรัพยากรที่มีอยู่
- ระบบคุณค่าและความเชื่อ เป็นเครื่องมือในการถ่ายทอดระบบความรู้ และนำไปสู่การสร้างเครือข่ายทางสังคม อีกทั้งยังเป็นกลไกสำคัญควบคุมการดูแลรักษาและใช้ทรัพยากรอย่างเหมาะสม

๒.๕ สถานการณ์ของพลังท้องถิ่นในพื้นที่วิจัย: อดีตและปัจจุบัน

คำถามสำคัญในโครงการวิจัย นี้ คือพลังท้องถิ่นในพื้นที่ ๓ อำเภอคืออะไร และในช่วงยุคต่างๆ ที่ผ่านมา พลังท้องถิ่นเข้มแข็งหรืออ่อนแออย่างไร เพราะอะไร นอกจากนี้ยังมีคำถามที่เราต้องร่วมกันค้นหาตอบอีกว่า สถานการณ์ปัจจุบันเกี่ยวกับพลังท้องถิ่นของพื้นที่วิจัยนั้น อะไรคือความรู้เด่น อะไรคือความรู้ที่มีอยู่ และอะไรคือความรู้ที่ขาดหายไป ดังนั้นเพื่อให้คณะผู้วิจัยได้ร่วมเรียนรู้สถานการณ์ของพลังท้องถิ่นในพื้นที่วิจัย เราจึงใช้กระบวนการศึกษา “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” เป็นเครื่องมือในการศึกษาสถานการณ์ของพลังท้องถิ่นในแต่ละยุคที่ผ่านมา โดยการแบ่งยุคเพื่อศึกษาความเข้มแข็งและอ่อนแอของพลังท้องถิ่นที่ผ่านมาจนถึงปัจจุบันของพื้นที่วิจัยในแต่ละพื้นที่นั้นจะมีความแตกต่างกันตามปัจจัยที่เข้ามากระทบ ซึ่งความรู้ที่ยังดำรงอยู่เกือบทั้งหมดในทุกพื้นที่วิจัย จะเป็นความรู้ที่มีการปรับตัวให้เข้ากับสถานการณ์และบริบทของชุมชนท้องถิ่น หรืออาจจะสรุปได้ว่า “ความรู้ของชุมชนท้องถิ่น” มีทั้งที่ยังดำรงอยู่ มีการปรับตัวหรือเปลี่ยนแปลงไป และถูกแทนที่ด้วยความรู้ใหม่ โดยมีรายละเอียดดังนี้

๒.๕.๑ พื้นที่ภูเวียง

ในอดีตพื้นที่ภูเวียงมีสภาพเป็นพื้นที่ป่าที่อุดมสมบูรณ์ทั้งพรรณไม้และสัตว์ป่า โดยเฉพาะอย่างยิ่งในบริเวณที่ติดกับลำน้ำพองเดิม^{๖๖} ทำให้ชาวบ้านมีภูมิปัญญาและระบบความรู้ที่สอดคล้องกับวิถีการดำรงชีวิตที่อาศัยพึ่งพิงป่า แต่หลังจากปี พ.ศ. ๒๕๐๗ สภาพพื้นที่ป่าอันอุดมสมบูรณ์เปลี่ยนแปลงไป ซึ่งเป็นผลมาจากการสร้างเขื่อนอุบลรัตน์ อันเป็นโครงการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานของรัฐ ผู้อาวุโสท่านหนึ่งเล่าว่า “...สาเหตุที่สภาพป่าหมดไปก็เป็นเพราะการตัดไม้ออกจากพื้นที่ที่จะสร้างเขื่อน ส่วนที่ชาวบ้านปลูกปอ ปลูกมัน ก็หลังจากที่มีการสร้างเขื่อนแล้ว ส่วนอ้อยแต่แรกก็ปลูกกันตามบ้าน เพิ่งจะมาปลูกเป็นพืชเศรษฐกิจประมาณปีพ.ศ. ๒๕๓๔ หลังจากสร้างโรงงานน้ำตาลที่หนองเรือได้ประมาณปีหนึ่ง การปลูกอ้อยไม่มีผลทำให้พื้นที่ป่าลด

^{๖๖} ปัจจุบันลำน้ำพองที่ไหลผ่านอำเภอภูเวียงไม่มีแล้วเนื่องจากกลายสภาพเป็นอ่างเก็บน้ำ หลังการสร้างเขื่อนอุบลรัตน์ในปี พ.ศ. ๒๕๐๗

ลง เพราะมันเริ่มเข้ามาหลังจากชาวบ้านกันที่ป่าชุมชนไว้แล้วจึงบุกรุกไม่ได้ ที่ปลูกอ้อยในปัจจุบันเดิมเป็นที่ว่าง บางทีก็เป็นที่ปลูกปอปลูกมันมาก่อน พอมันราคาตกจึงพากันมาปลูกอ้อย...”

หลังจากที่สภาพป่าเปลี่ยนแปลงไปวิถีการดำรงชีวิตของชาวบ้านก็เปลี่ยนแปลงตามไปด้วย ที่ตั้งของชุมชนดั้งเดิมถูกน้ำท่วม ชาวบ้านต้องอพยพไปหาที่ตั้งชุมชนใหม่หรือบางคนอพยพไปอยู่ต่างจังหวัด สภาพแวดล้อมของชุมชนเปลี่ยนแปลงไป จากป่าที่อุดมสมบูรณ์และมีลำน้ำพองไหลผ่าน กลายเป็นอ่างเก็บน้ำขนาดใหญ่ ทำให้ระบบความรู้เดิมที่เคยมีอยู่ไม่สามารถนำมาใช้กับสภาพแวดล้อมใหม่ได้ กล่าวคือ เดิมชาวบ้านทำนาทาม^{๒๙} ต้องเปลี่ยนไปทำนาโคก ภูมิปัญญาที่ใช้ในการสร้างเครื่องมือสำหรับจับปลาในบริเวณน้ำไหล ก็ต้องเปลี่ยนไปหาความรู้ใหม่สำหรับการจับปลาในแหล่งน้ำขนาดใหญ่ที่เป็นน้ำนิ่งและลึก ทำให้เครื่องมือจับปลาที่ต้องอาศัยความรู้เรื่องระบบนิเวศที่เหมาะสมกับปลาแต่ละชนิดเปลี่ยนไป เครื่องมือจับปลาแบบใหม่ที่เป็นเครื่องยนต์และเทคโนโลยีใหม่ได้เข้ามาแทนที่ และต้องจับปลาให้ได้ในปริมาณมากที่สุดคุ้มกับการลงทุนซื้อเครื่องมือจับปลาแบบใหม่นี้ นอกจากนี้บุณยประเพณีของชุมชนก็เปลี่ยนแปลงไปด้วย ตัวอย่างเช่น บุญเผวส ซึ่งจัดว่าเป็นบุญที่ใหญ่ที่สุดเนื่องจากต้องใช้เวลาในการเตรียมงานนานที่สุด และมีเครื่องใช้ประกอบพิธีกรรมเป็นจำนวนมาก ซึ่งส่วนใหญ่ต้องอาศัยวัตถุดิบที่มีอยู่ในป่า ได้แก่ น้ำมันจากพืชนำมาใช้เป็นเชื้อเพลิงได้ไฟ เครื่องหอมต่างๆ เส้นใยจากพืชที่ใช้เป็นวัสดุในการทอเครื่องหอมจากธรรมชาติเหล่านั้น ซึ่งจะต้องนำไปใส่รวมกันใน “กล่องครุพิน”^{๓๐} ในอดีตทั้งพระ เณร และชาวบ้าน ต้องร่วมมือกันแบ่งงานกันทำเพื่อเตรียมเครื่องใช้ประกอบพิธีกรรมให้ทันกับการทำบุญเผวส ซึ่งชาวบ้านเชื่อว่าการทำบุญเผวสจะได้บุญมากที่สุดด้วย แต่เมื่อสภาพป่าเปลี่ยนแปลงไป ชาวบ้านจึงขาดแหล่งวัตถุดิบในการทำเครื่องใช้ในบุญเผวส จึงเปลี่ยนเป็นการทำแบบง่ายๆ เท่าที่สามารถหาวัตถุดิบได้หรือไปซื้อจากตลาด ดังนั้นในยุคหลังจากการสร้างเขื่อนอุบลรัตน์ เป็นช่วงที่พลังท้องถิ่นในพื้นที่ภูเวียงอ่อนแอลงอย่างเห็นได้ชัดเจน อันเป็นผลมาจากนโยบายของรัฐและกระแสการพัฒนาที่มาจากภายนอก เข้ามากระทบชุมชนท้องถิ่น ส่งผลให้ความรู้และภูมิปัญญาที่เคยผลิตขึ้นมาสำหรับวิถีชีวิตที่อยู่กับป่า และพึ่งพิงทรัพยากรธรรมชาติไม่สามารถใช้ได้ต่อไป

ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๕๑๔ ชาวบ้านพระบาทและบ้านห้วยบงได้เล็งเห็นความสำคัญ ของพื้นที่สาธารณะอันเป็นสมบัติชุมชนร่วมกัน จึงร่วมกันบริจาคที่ดินซึ่งเคยเป็นป่ามาก่อน และกันพื้นที่ดังกล่าว เป็นทำเลเลี้ยงสัตว์ เมื่อชาวบ้านไม่มีการเข้าไปบุกรุกทำประโยชน์ สภาพป่าจึงฟื้นตัวขึ้นเกิดขึ้นไม้ต่างๆ ทั้งที่เป็น ไม้ยืนต้น พืชอาหาร และสมุนไพร มีสัตว์กลับเข้ามาอยู่อาศัย ทำให้สภาพป่ากลับฟื้นความอุดมสมบูรณ์ขึ้นจนมี ลักษณะเป็นป่าชุมชนดังที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน โดยที่ชาวบ้านโคกกลางก็ได้ร่วมใช้ประโยชน์จากป่าชุมชนแห่งนี้ด้วย ชาวบ้านยังคงใช้ภูมิปัญญาเดิมในการจัดการป่าโดยผ่านผี ร่วมกับภูมิปัญญาใหม่ในการจัดการป่าโดยผ่านคณะกรรมการป่าชุมชน มีการกำหนดบทบาทหน้าที่ของคณะกรรมการและมีกฎเกณฑ์การใช้ประโยชน์ที่เป็นลายลักษณ์อักษร ซึ่งการใช้ความรู้และภูมิปัญญาทั้งสองส่วนร่วมกันดังกล่าว ทำให้ชาวบ้านสามารถรักษาสภาพความ

^{๒๙} นาทาม คือ ที่นาซึ่งอยู่ในบริเวณที่ลุ่ม มีน้ำท่วมขังในช่วงฤดูฝน จัดเป็นนาที่อุดมสมบูรณ์

^{๓๐} “กล่องครุพิน” ซึ่งมีลักษณะเหมือนกล่องใส่ข้าวเหนียวหรือกระติบข้าวขนาดใหญ่ เพื่อนำมาใช้บรรจุ “เครื่องครุพิน” หมายถึง เครื่องประกอบพิธีกรรมทุกอย่าง ละ ๑,๐๐๐ ชิ้น ได้แก่ คาถาพัน ปันข้าวเหนียวพันก้อน ห่อเมี่ยงพันคำ ห่อหมากพันคำ กอกยาหรือมวยยาสูบพันมวน ดอกไม้ธูปเทียนอย่างละพัน ชีผึ้งพันก้อน น้ำมันพันถุง เป็นต้น เสร็จแล้วจึงนำเครื่องครุพิน เหล่านี้มาใส่รวมกันในกล่องครุพินแล้วปิดตายไม่เปิดอีกเลย จากนั้นจะทำเป็นขอดแหลมลักษณะคล้ายจอมธาตุขึ้นเหนือกล่องครุพิน แล้วสานหุ้มกล่องครุพินเพื่อไม่ให้เครื่องครุพินตกหายไปที่อื่น แล้วจะเก็บรักษาเอาไว้ประมาณ ๔-๕ ปี เมื่อเห็นว่ามันขาดชำรุดแล้วก็จะทำขึ้นใหม่ ซึ่งสิ่งที่ต้องทำขึ้นใหม่ทดแทนที่มันชำรุดหรือได้ใช้หมดไปแล้วนี้จะเรียกว่า “เครื่องลหุพิน” ได้แก่ ดอกมอนดอกโนอย่างละพันดอก ปันข้าวเหนียวพันก้อน ผ้ายก้วยดินกาหรือผ้ายโอบเมฆมพพันชิ้น และธูปเทียนพันชุด เป็นต้น

อุดมสมบูรณ์ของป่าชุมชนเอาไว้ได้ จนได้รับพระราชทาน “ธงพิทักษ์ป่าเพื่อรักษาชีวิต” หรือ “ธงช้างเผือก” จากสมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถ เมื่อวันที่ ๒๐ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๓๙

นอกจากนี้พลังท้องถิ่นที่เป็นระบบคุณค่าและความเชื่อบางประการ ที่ชาวบ้านในพื้นที่ภูเวียงเปลี่ยนแปลงไป เช่น ความเชื่อในการจัดการทรัพยากรป่า ซึ่ง “ชะล่า” ในการเลือกตัดไม้หลายอย่าง ชาวบ้านไม่ได้ยึดถือปฏิบัติต่อไปแล้ว แต่ได้เปลี่ยนเป็นการใช้ประโยชน์จากป่าตามกฎหมายของป่าชุมชนที่ชาวบ้านร่วมกันกำหนด เป็นต้น การเปลี่ยนแปลงความเชื่อเหล่านี้ได้สะท้อนให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงวิถีการดำรงชีวิตของชุมชนจากอดีตมาถึงปัจจุบันด้วย

จากกรณีตัวอย่าง “ตลาดชุมชน” พบว่าการรुकคิบของระบบเศรษฐกิจเพื่อการค้า ส่งผลให้มีการเปลี่ยนระบบความสัมพันธ์จากในอดีตที่ชาวบ้านมีความสัมพันธ์แนบราบ ซึ่งเป็นระบบความสัมพันธ์ที่ให้ความสำคัญกับคนมากกว่าผลประโยชน์ (อำนาจ เงิน วัตถุ ฯลฯ) แต่ในปัจจุบันมีการเปลี่ยนแปลงระบบความสัมพันธ์มาเป็น “ความสัมพันธ์แนวดิ่ง” แบบราชการมากขึ้น กลุ่มและสถาบันต่างๆ ในชุมชนมีการปรับตัวแบ่งบทบาทหน้าที่กันอย่างชัดเจน เช่น โรงเรียนทำหน้าที่จัดการศึกษาในระบบให้แก่เด็กนักเรียนตามนโยบายรัฐ วัดเป็นสถานที่ปฏิบัติศาสนกิจของพระสงฆ์และชาวบ้าน เป็นต้น กิจกรรมที่ชาวบ้านเคยทำร่วมกัน เปลี่ยนเป็นการใช้ทุนชุมชนให้แปรสภาพไปเป็นทุนทางเศรษฐกิจที่มุ่งเน้นเงินตราเป็นสำคัญ ความสัมพันธ์แบบช่วยเหลือพึ่งพากัน การแลกเปลี่ยนแรงงาน ก็เปลี่ยนเป็นความสัมพันธ์แบบจ้างงานเป็นหลัก ดังนั้น “พื้นที่ทางสังคม เวลา ความสุข ความสนุกสนาน และสุนทรียภาพ” จึงเริ่มเลือนหายไปจากวิถีชีวิตของชาวบ้าน ชาวบ้านเริ่มไม่ให้คุณค่ากับการใช้เวลาเพื่อสุนทรียภาพ เนื่องจากแนวคิดที่ว่าการทำงานที่สร้างผลผลิตจึงจะมีคุณค่า ส่วนคนที่เอาแต่สนุกสนานกลับถูกมองว่าเป็นคนไร้สาระ ไม่ได้สร้างคุณค่าอะไรให้กับครอบครัวและสังคม

เราอาจสรุปได้ว่าเส้นแบ่งยุคที่สำคัญ ที่ทำให้เรามองเห็นการเปลี่ยนแปลงของพลังท้องถิ่นในพื้นที่ภูเวียง คือ ตั้งแต่การเริ่มก่อตั้งชุมชนในกว่า ๑๐๐ ปีที่ผ่านมา จนถึงการสร้างเขื่อนอุบลรัตน์ในปี พ.ศ. ๒๕๐๗ อันเป็นปัจจัยหลักที่ทำให้พลังท้องถิ่นในพื้นที่ภูเวียงอ่อนแอลงซึ่งมองเห็นได้อย่างชัดเจน และอาจกล่าวได้ว่าโครงการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานของรัฐ อันเป็นกระแสการพัฒนาจากภายนอกได้ส่งผลกระทบต่อฐานทรัพยากรของชุมชน นอกจากนี้การรुकคิบของระบบเศรษฐกิจเพื่อการค้า ได้ส่งผลกระทบต่อความสัมพันธ์ทางสังคมของคนในชุมชน กล่าวคือ จากความสัมพันธ์แนบราบแบบเพื่อนบ้าน ที่มีการช่วยเหลือซึ่งกันและกัน เปลี่ยนเป็นความสัมพันธ์แบบทางการตามสัญญาจ้างมากขึ้น แต่อย่างไรก็ตามชาวบ้านได้เห็นความสำคัญของทรัพยากรป่า ซึ่งเป็นฐานพลังท้องถิ่นที่สำคัญ จึงร่วมกันฟื้นฟูและดูแลรักษาให้ป่ากลับมามีสภาพอุดมสมบูรณ์ดังเช่นที่เคยเป็นมาในอดีต การปรับตัวของความรู้ที่เห็นได้ชัดเจนพอสรุปได้ดังนี้

การทำมาหากินที่พึ่งพิงกับฐานทรัพยากรดิน น้ำ ป่า ในพื้นที่ภูเวียงยังคงมีอยู่มาก แต่ไม่มีลักษณะเป็นความรู้เด่นในเรื่องการใช้ทรัพยากรอย่างยั่งยืนดังเช่นในอดีต เช่น การจับปลา หาสัตว์ป่า เนื่องจากระบบเศรษฐกิจเพื่อการค้าที่เข้ามา ทำให้ชาวบ้านไม่ได้นำความรู้มาใช้อย่างเต็มที่ เพราะต้องประกอบอาชีพที่มุ่งเน้นการสร้างรายได้ให้มากที่สุด การใช้เครื่องมือจับปลาหรือสัตว์ป่าก็ต้องทำให้จับได้มากที่สุด กรณีตัวอย่างของ “ไขกุ่ม” ที่ยังคงมีใช้อยู่แต่ชาวบ้านได้เปลี่ยนวัสดุที่หาได้ง่ายขึ้นและสามารถผลิตได้มากขึ้น แต่ยังคงใช้หลักการเดิม กล่าวคือ ในอดีตใช้ไม้ไผ่สานเป็นรูปไซ เหมือนกับ “ไซปลา” ซึ่งมีลักษณะใหญ่และยาว ทำให้น้ำไหลไปตักกุ้งในปริมาณมากได้ยาก ดังนั้นในปัจจุบันได้เปลี่ยนวัสดุเป็นขวดน้ำดื่มพลาสติกที่ใช้แล้ว และทำเป็นกับดักเหมือนกับ “ไขกุ่ม” แบบเดิม และยังคงใช้อาหารล่อเช่นเดิม แต่มีขนาดเล็กลง สามารถขนย้ายได้ครั้งละมาก ๆ และดักกุ้งได้กระจายไปจนทั่วบริเวณแหล่งน้ำ ทำให้จับกุ้งได้มากขึ้น เป็นต้น

การจักสาน พบว่าทักษะและความรู้ด้านนี้ในพื้นที่ภูเวียงยังมีอยู่มาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งในกลุ่มผู้เฒ่าผู้แก่และคนวัยกลางคน จึงทำให้ความรู้เหล่านี้ยังคงอยู่ ถึงแม้ว่าเครื่องมือจับสัตว์ที่ต้องใช้ทักษะความรู้ในการจักสานนั้นไม่ค่อยได้ใช้แล้วก็ตาม แต่ก็ยังมีคนที่สามารถทำได้อยู่มาก

การจัดการป่าชุมชน ชาวบ้านยังคงมีความรู้ในการอยู่อาศัยพึ่งพิงกับป่า ทั้งในเรื่องการใช้ประโยชน์และการดูแลรักษาทรัพยากรป่า แต่ความรู้ดังกล่าวได้เปลี่ยนแปลงไป กล่าวคือ ในอดีตชาวบ้านสามารถใช้ประโยชน์จากป่าได้โดยไม่มีกฎระเบียบหรือข้อห้ามที่กำหนดไว้อย่างชัดเจน แต่เป็นการถ่ายทอดความรู้ด้วยกระบวนการถ่ายทอดทางสังคม โดยผ่านระบบคุณค่าและความเชื่อ และมี “ผี” เป็นกลไกสำคัญในการควบคุมการใช้ประโยชน์และดูแลรักษาทรัพยากรป่า ดังจะเห็นได้จากข้อห้ามหรือชะล่าในการตัดไม้มีมากมาย เช่น ห้ามตัดไม้เครือเกี่ยว ไม้ค้ำคา ไม้แยงเงา ไม้สองแสง เป็นต้น เมื่อเลือกต้นไม้ที่จะตัดได้แล้วยังต้องไปนอนเฝ้าอีก ๒-๓ วันเพื่อฟังเสียงสัญญาณว่าผีผู้ดูแลต้นไม้จะอนุญาตให้ตัดหรือไม่ จนชาวบ้านบอกว่าถึงแม้ว่าในอดีตจะไม่มีการห้ามตัดไม้ในป่า แต่ก็จะเลือกตัดไม้ได้สักต้นหนึ่งไม่ใช่เรื่องง่ายๆ เหมือนในปัจจุบัน แต่ปัจจุบันป่าผืนใหญ่ในอดีตได้เปลี่ยนสภาพเป็น “ป่าชุมชน” ดังนั้นการจัดการทรัพยากรป่าจึงเปลี่ยนเป็นการจัดการโดยคณะกรรมการป่าชุมชน ซึ่งมีกฎระเบียบในการใช้ประโยชน์ และกำหนดบทบาทหน้าที่ในการดูแลรักษาป่าอย่างเป็นลายลักษณ์อักษร เพื่อให้สอดคล้องกับสถานการณ์ปัจจุบันที่ชาวบ้านมักจะยึดกฎเกณฑ์ต่างๆ โดยเปรียบเทียบกับกฎหมายที่ใช้ในการควบคุมพฤติกรรมทางสังคมของกลุ่มคนที่มาอยู่รวมกัน ซึ่งเป็นการปรับความรู้แบบผนึกกรรมเป็นความรู้ของกลุ่มองค์กร หรือ Combination (Explicit to Explicit)

หมอลำ ในเขตพื้นที่ภูเวียงยังมีการสืบทอดวัฒนธรรมพื้นบ้านที่เป็น “หมอลำ” อยู่อย่างต่อเนื่อง แต่เหตุผลที่หมอลำยังสามารถดำรงอยู่ได้เพราะตอบสนองรูปแบบทางเศรษฐกิจ โดยมีคณะหมอลำใหญ่ ๒ คณะ ซึ่งเปลี่ยนรูปแบบให้ทันสมัยมากขึ้นเพื่อให้สามารถอยู่รอดได้ในสภาพสังคมบริบทในปัจจุบัน ในขณะที่หมอลำกลอนที่ตอบโต้กันสดๆ ได้หายไป แต่ก็ยังมีชาวบ้านบางคนจำภาพเหล่านั้นได้ และเห็นว่าหมอลำกลอนเป็นการให้ความรู้โดยการนำเอาสถานการณ์บ้านเมืองปัจจุบันมาแต่งเป็นกลอนลำตอบโต้กันสดๆ และชาวบ้านประทับใจกับรูปแบบการถ่ายทอดความรู้แบบนี้

เครือข่ายการรับของรักษา (พระ หมอธรรม ผีฟ้า ผีทรง และนางไถ่) ชาวบ้านที่ยังเชื่อถือการรักษาอาการป่วยแบบดั้งเดิมที่เชื่อว่า อาการเจ็บป่วยเกิดจากผู้ป่วยไปกระทำผิดบางอย่างต่อผี ดังนั้นจำเป็นต้องรับ “ของรักษา” เพื่อคุ้มครองผู้ป่วยนั้นไม่ให้ผีกลับมาทำให้เจ็บป่วยอีก ผู้ที่รับการรักษาด้วยวิธีนี้จึงยังมีการลงช่วงเพื่อทำความเคารพผู้รักษาทุกปี และมีคนเข้าร่วมเป็นจำนวนมากตลอดทั้ง ๓ วัน (โดยปกติผู้รับของรักษาจะมีการลงช่วงต่อเนื่องกันเป็นเวลา ๓ วัน ในช่วงวันสงกรานต์) ทั้งในชุมชนท้องถิ่นและคนจากต่างจังหวัด ทำให้เห็นว่าเครือข่ายทางสังคมของภูเวียงยังเข้มแข็งอยู่มาก แต่ในปัจจุบันผู้รับของรักษาสั้นใหญ่ทั้งจากหมอธรรมและจากผี (ร่างทรงของผีฟ้า ผีทรง และนางไถ่) จะหันไปรับของรักษาจากพระมากขึ้น เนื่องจาก “ชะล่า” ของหมอธรรมรักษายาก หรือขาดผู้สืบทอดในการเป็นหมอธรรมหรือร่างทรงของผีนั่น

วัฒนธรรม บุญประเพณี และพิธีกรรมที่ชาวบ้านทำสืบทอดกันมานั้น ชาวบ้านส่วนใหญ่ทั้งที่เป็นเด็ก เยาวชน คนวัยกลางคน หรือแม้กระทั่งผู้อาวุโสบางคน ไม่มีความรู้หรือไม่รู้ความหมายของบุญประเพณีที่ทํากันอยู่ในชุมชนของตน หรืออาจกล่าวได้ว่า “รู้เพียงกระพี้แต่ไม่รู้ถึงแก่น” ของบุญประเพณีที่ทํากันมา จากการสัมภาษณ์พบว่าความรู้ที่มีอยู่ส่วนใหญ่ไม่ใช่ความรู้เดิมของชุมชนท้องถิ่นนั้น แต่เป็นความรู้ที่เอามาจากท้องถิ่นอื่นเพื่ออธิบายการทำบุญประเพณีในท้องถิ่นของตน หรือการทำพิธีกรรมบางอย่างก็อาศัยความรู้จากภายนอกที่มีการรวบรวมเอาไว้แล้ว เช่น หนังสือมูลมังอีสาน เป็นต้น

การรู้จักบริบทของพื้นที่ เช่น รู้ว่าที่นาของใครอยู่ตรงไหน สภาพเป็นอย่างไร สภาพดิน น้ำ ป่า เป็นอย่างไร การรู้จักคนโดยรู้ว่าเป็นลูกหลานใคร ไม่ใช่แค่รู้จักในเฉพาะคนหมู่บ้านของตนเองเท่านั้น แต่รู้จักเกือบจะหมดทั้งตำบล ซึ่งแสดงให้เห็นว่าคุณภาพเครือข่ายทางสังคมที่ยังมีความเข้มแข็งอยู่มาก

ความรู้ด้านช่าง ทั้ง ๓ หมู่บ้านยังมีระบบความรู้ด้านนี้เข้มแข็งอยู่มาก ทั้งในเรื่องช่างก่อสร้าง ช่างไม้ ช่างเครื่องยนต์ ช่างปูน ช่างจักสาน เป็นต้น จากการรวบรวมความรู้และสิ่งของที่นำมาเก็บรวบรวมในพิพิธภัณฑ์พื้นบ้าน พบว่าช่างเกือบทุกคนจะยังเก็บรักษาเครื่องมือเก่าๆ ของตนเองเอาไว้ ถึงแม้ว่าเครื่องมือช่างบางอย่างที่เคยใช้ในอดีตจะเปลี่ยนแปลงไปใช้ความรู้ใหม่และเทคโนโลยีใหม่แล้วก็ตาม

๒.๕.๒ พื้นที่หนองเรือ

จากการสัมภาษณ์ถึงประวัติชุมชนในพื้นที่ตำบลโนนสะอาด พบว่าเริ่มก่อตั้งชุมชนประมาณปี พ.ศ. ๒๔๔๗ มีกลุ่มคนที่อพยพมาจากหลายจังหวัด ได้แก่ ศรีสะเกษ มหาสารคาม และนครราชสีมา เหตุผลหลักในการเลือกอพยพเข้ามาตั้งบ้านเรือนอยู่ที่นี้ คือ ความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติ ดังที่ผู้อาวุโสท่านหนึ่งเล่าว่า “...สาเหตุที่อพยพมาอยู่ที่นี่เพราะมีคนร่ำลือว่าทางภูเขีย ภูเวียงดินดำน้ำชุ่ม โคกกว้าง ฝั่มอุดมสมบูรณ์มาก ป่าอุดมสมบูรณ์ มีป่าไม้ จักจั่น กบเขียด มีมาก สัตว์ป่ามีมาก พวกเสือโคร่ง เสือเหลืองก็มี ชาวบ้านก็พากันตามหา หาปูปลา มา ไม่มีคนซื้อคนขาย หามาแค่ได้กิน ถ้าจับมามากไม่รู้จะขายให้ใคร เพราะต่างคนต่างได้มา ไม่มีที่ขายให้กัน มีแต่เอามากิน หากินตามห้วยนกเขาชั้นนี้แหละ แต่ก่อนน้ำลึกท่วมหัว มีต้นไม้เกิดตามริมห้วย มีรากไม้ไหลขึ้นมา เด็ก ๆ ก็ใช้เป็นไม้กระโดดน้ำเล่น...”

วิถีการดำรงชีวิตในอดีต ชาวบ้านได้พึ่งพาทรัพยากรธรรมชาติเป็นปัจจัยสำคัญในการดำรงชีพ ชาวบ้านได้อาศัยไม้จากป่าในการก่อสร้างบ้านเรือน เก็บหาอาหารจากป่า และหาปลาจากลำห้วย นอกจากนี้การประกอบอาชีพที่สำคัญในช่วงเริ่มก่อตั้งหมู่บ้าน คือ การทำนา (บางหมู่บ้านเรียก กง หรือ หลา) ที่เป็นอุปกรณ์สำคัญในการทอผ้า ซึ่งเป็นอาชีพที่เข้ามาพร้อมกับบรรพบุรุษชาวศรีสะเกษ ชาวบ้านมีการสร้างเครือข่ายทางสังคม จากการแลกเปลี่ยนผลผลิตและทรัพยากรที่ต้องการโดยเชื่อมโยงกับชุมชนอื่น ชาวบ้านเล่าว่า “ถ้าช่วงไหนแล้งมาก ๆ ก็จะมีการแลกเปลี่ยนกัน อย่างแถวมหาสารคามเขาจะหาบมวนึงเข้ามาแลกข้าวกับพวกเรา เพราะทางนั้นเขาจะแล้งมาก ส่วนพวกเราเมื่อประมาณ ๑๐ กว่าปีมาแล้ว จะเอาโนไปแลกข้าว ไปไกลถึงอุบลเดชอุดม ราชสีห์ นครไทย ไปครั้งละ ๗-๘ วัน ส่วนใหญ่ก็จะไปแถว ๆ หมู่บ้านที่เคยไป” แต่ในปัจจุบันเครือข่ายแลกเปลี่ยนผลผลิตไม่มีแล้ว

เนื่องจากพื้นที่วิจัยที่ตำบลโนนสะอาดนั้นอยู่ไม่ไกลจากชุมชนที่เป็นย่านตลาดเก่าแก่ของชาวบ้านในท้องถิ่นนี้ คือ ตลาดหนองแก ซึ่งเป็นย่านตลาดของพ่อค้าชาวจีนที่เข้ามาจับซื้อของป่า^{๒๔} และผลผลิตทางการเกษตรมาช้านาน จึงทำให้ความเจริญ การติดต่อกับตลาดภายนอก และการรุกคืบของระบบเศรษฐกิจเพื่อการค้าทำได้ง่ายและรวดเร็ว ซึ่งชาวบ้านเล่าว่า

^{๒๔} “ของป่า” ในความหมายของพ่อค้าชาวจีนในท้องถิ่นนี้ ไม่ได้มีความหมายเพียงแค่ “ของที่เก็บหาจากป่า” เท่านั้น เนื่องจากในช่วงเริ่มต้นของการขยายพื้นที่ปลูกพืชเศรษฐกิจในท้องถิ่นนี้ พ่อค้าชาวจีนที่มีสายสัมพันธ์กับ “ผู้มีอำนาจปกครอง” ในช่วงการประกาศใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ ๑ ซึ่งมีเป้าหมายในการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานและส่งเสริมการผลิตพืชเศรษฐกิจเพื่อการส่งออก จะได้รับโควตาของตนเองในการส่งออกสินค้าเกษตรเหล่านี้ ดังนั้นการเผยแพร่พืชเศรษฐกิจชนิดใหม่ๆ และเทคโนโลยีการผลิตใหม่ๆ (เมล็ดพันธุ์ใหม่ ปุ๋ยเคมี และยาฆ่าแมลง) ก็จัดรวมอยู่ในกลุ่มนี้ด้วย จึงทำให้พ่อค้าคนจีนที่เข้าไปรับซื้อสินค้าเกษตรจากชาวบ้าน ไม่ใช่เจ้าหน้าที่ของรัฐ ดังนั้น “ของป่า” จึงหมายรวมถึงพืชไร่ ข้าวเปลือก และผลผลิตอื่นๆ อันเป็นผลผลิตในพื้นที่ที่เคยเป็นป่ามาก่อน เนื่องจากพ่อค้าจะทั้งรับซื้อและออกไปหาซื้อสินค้าเหล่านี้รวมกัน จึงเรียกสินค้าที่รับซื้อมาทั้งหมดนี้ว่าเป็น “ของป่า”

“...พ่อค้าเป็นผู้นำการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญเข้ามาในชุมชน เพราะถ้าเห็นพ่อค้ารับซื้ออะไรมาๆ ชาวบ้านก็หันไปทำตาม พ่อพ่อค้าซื้อปอและให้ราคาดี พวกชาวบ้านก็หันไปปลูกปอตามกัน ได้ความรู้จากพ่อค้าเท่านั้น ส่วนเมล็ดพันธุ์ปอครั้งแรกจะซื้อจากพ่อค้า ต่อไปก็เก็บพันธุ์ไว้เอง การปลูกปอก็ใช้เมล็ดทั้งหยอด ทั้งหว่าน แล้วใช้ควายไถ เวลาขายก็จะเอาไปขายที่ตลาดหนองแก เพราะเป็นตลาดมาแต่เก่าก่อนไม่เคยไปขายขอนแก่น หนองแกเป็นตลาดรับส่ง และเป็นเส้นทางผ่านมาตั้งแต่อดีต การเอาไปขายก็ใส่รถเข็นใช้วัวควายลากเอา ข้าวไม่ค่อยได้ขาย ส่วนใหญ่จะขายปอ ตลาดหนองแกจะเป็นตลาดรับซื้อเพื่อเอาไปส่งที่ชุมแพและขอนแก่น...”

การรุกรืบของระบบเศรษฐกิจเพื่อการค้า ทำให้วิถีการดำรงชีวิตของชาวบ้านเปลี่ยนแปลงไป จากชาวบ้านที่เคยพึ่งพิงทรัพยากรธรรมชาติเป็นปัจจัยสำคัญในการดำรงชีวิต มีระบบการผลิตอย่างหลากหลายเพื่อการดำรงชีพในครัวเรือนอย่างเพียงพอและเกื้อกูลต่อธรรมชาติ เปลี่ยนมาเป็นระบบการผลิตเพื่อการค้า ส่งผลให้พื้นที่ป่าไม้ที่อุดมสมบูรณ์ถูกบุกรุกทำลายเพื่อเปลี่ยนสภาพไปเป็นพื้นที่ปลูกพืชเศรษฐกิจ ทำให้ที่ดินในตำบลโนนสะอาดกลายเป็นที่โล่งเตียน หนาดินถูกชะล้างพังทลาย เนื่องจากสภาพพื้นที่ส่วนใหญ่เป็นที่ลาดเอียง ทำให้ดินขาดความอุดมสมบูรณ์และประสบภาวะแห้งแล้ง ปัจจุบันทั้งตำบลจึงมีพื้นที่ป่าเหลือเพียง ๒๐ ไร่เท่านั้น ชาวบ้านเล่าว่า

“...ทุกวันนี้ป่ามันหมดไปก็เพราะช่วงแรกๆ ชาวบ้านตัดไม้เอามาทำบ้าน เมาถ่าน ถางป่าทำนา แต่ช่วงที่ป่ามันหมดจริง ๆ ประมาณ พ.ศ. ๒๕๐๒ ตอนนั้นปอราคาก็โลกร้อนละ ๒.๕๐ บาท แจกตลาดอยู่หนองแกก็มาปล่อยข้าว บอกว่าปอจะขึ้นเป็นกิโลกรัมละ ๕ บาท คนก็แห่กันทำ ผมก็บ้าทำปอกับเขา ประมาณ ๕๐ ไร่ ถางป่าหมด เพียงปีเดียวป่าก็โล่งเตียน ป่าหมดจริง ๆ ปี ๒๕๐๒ ตอนนั้นก็ยังมีเหลืออยู่บ้าง ที่ตำบลโนนสะอาดป่าหมดไม่มีเหลือ จะมีเหลือบ้างก็บริเวณที่เป็นโคกผิป่าช้าเหลือประมาณ ๒๐ ไร่ ใช้ป่าเข้าร่วมกัน ๒ หมู่บ้าน มีบ้านหนองไฮกับบ้านหนองช้างตาย (บ้านโนนสะอาดในปัจจุบัน) ก็จะแบ่งกันว่าบ้านนี้ฝั่งฝั่งโน้น บ้านนี้ฝั่งฝั่งนี้...”

เราอาจสรุปได้ว่าเส้นแบ่งยุคที่สำคัญ ที่ทำให้เรามองเห็นการเปลี่ยนแปลงของพลังท้องถิ่นในพื้นที่หนองเรือ คือ ตั้งแต่ในช่วงการเริ่มก่อตั้งชุมชนในกว่า ๑๐๐ ปีที่ผ่านมา จนถึงช่วงที่ป่าถูกถางจนโล่งเตียนเพื่อปลูกพืชเศรษฐกิจในปี พ.ศ. ๒๕๐๒ และอาจกล่าวได้ว่าการรุกรืบของระบบเศรษฐกิจเพื่อการค้า ที่นำไปสู่การทำลายฐานทรัพยากรป่าให้เปลี่ยนเป็นฐานการผลิตสินค้าเกษตรและพืชไร่เพื่อขายพ่อค้า เป็นปัจจัยหลักที่ทำให้พลังท้องถิ่นในพื้นที่หนองเรืออ่อนแอลงซึ่งมองเห็นได้อย่างชัดเจน กล่าวคือ เมื่อฐานทรัพยากรของชุมชนท้องถิ่นหมดไป ส่งผลให้ฐานสำคัญของพลังท้องถิ่นด้านอื่นๆ มีการปรับเปลี่ยนตามไปด้วยทั้งเครือข่ายทางสังคม ระบบความรู้ และระบบคุณค่าและความเชื่อ นำไปสู่การปรับตัวของ “ความรู้” ในท้องถิ่น

เนื่องจากพื้นที่หนองเรือเป็นพื้นที่ค่อนข้างแห้งแล้ง และมีลักษณะดินเป็นดินทราย ดังนั้นชาวบ้านจึงสนใจการทำเกษตรที่ใช้น้ำน้อยและลงทุนต่ำ เช่น การปลูกพืชผักพื้นบ้าน การดำนาแห้ง การปลูกข้าวพันธุ์พื้นเมืองที่เหมาะสมกับสภาพพื้นที่ เป็นต้น ดังนั้นการรื้อฟื้นพลังท้องถิ่นในพื้นที่นี้ ได้ใช้วิธีพูดคุยต่อยอดจากภูมิกิจกรรมเดิมที่ทำอยู่ และหาแนวทางเชื่อมโยงให้เกิดความต่อเนื่องของกลุ่ม มีการสร้างความรู้ และถ่ายทอดความรู้อย่างเป็นรูปธรรม โดยเริ่มต้นจาก “กลุ่มเกษตรกรรวมถาวร” ซึ่งเป็นกลุ่มที่ก่อตั้งมานาน แต่ขาดกลไกที่จะทำให้เกิดความต่อเนื่องของการพูดคุยและกิจกรรม จากการพูดคุยในช่วงแรกๆ ปัญหาที่เกษตรกรสรุปคือ การขาดแหล่งน้ำ ขาดไฟฟ้าในแปลงเกษตร ฯลฯ ทำให้ไม่สามารถทำกิจกรรมในแปลงได้อย่างเต็มที่ แต่เมื่อคุยสักๆ โดยมีวิทยากรกระบวนการชวนวิเคราะห์ว่าสิ่งที่สรุปมานั้นเป็นสาเหตุที่แท้จริงหรือไม่ หลายคนยอมรับว่าจริงๆ แล้วมันขึ้นอยู่กับ “ใจ” ต่างหาก ทั้งพลังใจ (ของตนเอง) และกำลังใจ (จากผู้อื่น) จึงเกิดกิจกรรมการเชื่อมแปลงเกษตรกร พบว่าประเด็นที่เป็นข้อเสนอแนะในเวทีมีทั้งการปรับปรุงบำรุงดิน

แหล่งน้ำ พันธุ์พืช เทคนิคต่างๆ รวมไปถึงเรื่องสิ่งแวดล้อม ครอบครัว ลูกหลานผู้สืบทอด และรายได้ด้วย จะเห็นได้ว่าสมาชิกกลุ่มสามารถมองการทำเกษตรแบบเชื่อมโยงได้และมีกระบวนการวิเคราะห์ ซึ่งเกิดจากการได้เห็นและได้รู้ในเชิงประจักษ์ อาจไม่ใช่กระบวนการวิเคราะห์ในรูปแบบวิชาการ แต่เป็นการวิเคราะห์ไปพร้อมๆ กับการปฏิบัติ ซึ่งการปรับตัวของความรู้ที่มองเห็นได้ชัดเจนพอสรุปได้ดังนี้

การทำเกษตรผสมผสานหรือเกษตรยั่งยืน เป็นการใช้ความรู้เดิมผสมผสานกับความรู้ใหม่จากภายนอก ซึ่งได้มาจากการทำงานร่วมกับองค์กรพัฒนาเอกชนที่เข้ามาทำงานในพื้นที่ ได้แก่ องค์การแพลนประเทศไทย (Plan International Thailand) องค์การเรดบาร์นาประเทศไทย (Redd Barna Thailand) เป็นต้น เนื่องจากมีฐานพลังท้องถิ่นที่เป็นระบบความรู้ในเรื่องเหล่านี้อยู่แล้ว ดังนั้นการกระตุ้นให้ชาวบ้านหันกลับมาสนใจการทำเกษตรแบบยั่งยืนจึงทำได้ไม่ยากนัก ดังนั้นการทำเกษตรยั่งยืน การปลูกข้าวอินทรีย์ และข้าวพันธุ์พื้นเมืองจึงเป็นประเด็นในการทำวิจัยเชิงปฏิบัติการที่วิทยากรกระบวนการในพื้นที่หนองเรือสนใจ

การปลูกข้าวอินทรีย์และข้าวพันธุ์พื้นเมือง ในอดีตชาวบ้านจะมีระบบความรู้ และระบบคุณค่าและความเชื่อที่เกี่ยวข้องกับ “ข้าว” และการทำงานอย่างมาก ตัวอย่างเช่น ภูมิปัญญาในการปลูกข้าว ในช่วงที่ประสบภาวะแห้งแล้งโดยการ “ดำนาแห้ง” นอกจากนี้ยังมีการเลือกใช้พันธุ์ข้าวพื้นเมืองที่หลากหลายให้เหมาะสมกับสภาพพื้นที่ และที่สำคัญชาวบ้านในพื้นที่หนองเรือยังคงทำบุญคุณลานอยู่ ในขณะที่ชาวบ้านในพื้นที่ภูเวียงและภูผาม่าน^{๓๐}เลิกทำบุญคุณลานไปแล้ว ปัจจุบันกลุ่มวิทยากรกระบวนการได้ร่วมกันรื้อฟื้นการใช้เมล็ดพันธุ์ข้าวพื้นเมืองในการทำนา โดยทำควบคู่ไปกับการสร้างความรู้เกี่ยวกับการเลือกปลูกข้าวพันธุ์พื้นเมืองขึ้นใหม่เนื่องจากความรู้เดิมได้ขาดการสืบทอดไปแล้ว และยังได้ขยายพันธุ์ให้แก่ผู้สนใจปลูกต่อไปด้วย นอกจากนี้ยังมีสิ่งที่แสดงให้เห็นว่าชาวบ้านในพื้นที่หนองเรือให้คุณค่ากับ “ข้าว” อยู่มาก คือ กิจกรรมธนาคารข้าว ซึ่งจัดได้ว่าเป็นกิจกรรมในงานพัฒนายุคแรกๆ ที่เน้นการใช้วัฒนธรรมชุมชนจาก “บุญประเพณีข้าวเปลือก” หรือ “บุญกุ่มข้าวใหญ่” เพื่อระดมข้าวเปลือกจากชาวบ้านมาจัดทำเป็นธนาคารข้าว สำหรับช่วยเหลือชาวบ้านที่ประสบปัญหาขาดแคลนข้าวบริโภคและขาดเมล็ดพันธุ์ในฤดูกาลผลิตต่อไป จะเห็นได้ว่ากิจกรรมธนาคารข้าวในพื้นที่หนองเรือยังคงมีความเข้มแข็งและสามารถดำเนินการอย่างต่อเนื่องมาจนถึงปัจจุบัน ในขณะที่พื้นที่อื่นๆ นั้นกิจกรรมนี้ล้มไปหมดแล้ว

การทอผ้าฝ้ายและการผลิตเครื่องมือที่ใช้ในการทอผ้า เป็นภูมิปัญญาอันเป็นความรู้เดิมที่ติดตัวมากับบรรพบุรุษชาวศรีสะเกษที่อพยพเข้ามาอยู่ตั้งแต่สมัยก่อตั้งชุมชน แต่วัสดุเครื่องมือบางอย่างไม่สามารถผลิตได้ภายในท้องถิ่น เช่น ไน (บางหมู่บ้านเรียก กง หรือ หลา) ซึ่งจำเป็นต้องใช้วัตถุดิบเป็นไม้เนื้อแข็ง แต่เนื่องจากสภาพป่าหมดไป ไม้เนื้อแข็งที่เคยใช้เป็นวัตถุดิบในท้องถิ่นจึงไม่มีที่จะนำมาใช้ผลิตได้อีก ต้องไปหาซื้อไม้จากต่างถิ่นมาเป็นวัตถุดิบแทน ในขณะที่การ “ลงช่วง” เซ็นฝ้ายที่ปลูกเองเพื่อใช้ในการทอผ้าฝ้ายก็เปลี่ยนเป็นการซื้อเส้นฝ้ายสำเร็จจากภายนอกมาเป็นวัตถุดิบในการทอผ้าฝ้าย ซึ่งในปัจจุบันผลิตภัณฑ์ผ้าฝ้ายย้อมสีธรรมชาติ ได้รับการคัดเลือกให้เป็นสินค้าหนึ่งตำบลหนึ่งผลิตภัณฑ์ (OTOP) ของตำบลโนนสะอาดด้วย

การเจียรไนพลอย อาจจะกล่าวได้ว่าเป็นความรู้ใหม่ที่เข้ามาจากภายนอกที่ไม่ได้เชื่อมโยงกับฐานพลังท้องถิ่นเดิมในชุมชนทั้ง ๔ ฐานเลย คือฐานทรัพยากร เครือข่ายทางสังคม ระบบความรู้ และระบบคุณค่าและความเชื่อ ซึ่งชาวบ้านเริ่มมีการเจียรไนพลอยในช่วงประมาณปี พ.ศ. ๒๕๓๕-๒๕๓๘ โดย

^{๓๐} ชาวบ้านหนองหัวและโนนเตาเหล็ก ตำบลวังสวาบ อำเภอภูผาม่าน ซึ่งเป็นชุมชนหนึ่งที่อยู่ในพื้นที่วิจัย ได้พยายามรื้อฟื้นประเพณีบุญคุณลานขึ้นมาใหม่ โดยพระซึ่งมาจำพรรษาที่วัดได้ไปเห็นแบบอย่างที่บ้านวัดกาฬสินธุ์ จากนั้นจึงพาชาวบ้านร่วมกันจัดบุญคุณลานขึ้นมาใหม่มา ๒ ปีแล้ว แต่จากการสัมภาษณ์ชาวบ้านส่วนใหญ่ไม่มีความหมายของบุญคุณลานที่จัดขึ้นนี้

เจียร์ไนพลอย ๒ ชนิด คือ พลอยแท้ และพลอยอัดหรือที่ชาวบ้านเรียกว่า “พลอยรัสเซีย” โดยชาวบ้านส่วนใหญ่จะเจียร์ไนพลอยอัด ซึ่งอดีตผู้ใหญ่บ้านท่านหนึ่งเล่าว่า “...พอมีการเจียร์ไนพลอย อาชีพทำในกิลดลง ชาวบ้านพากันไปเจียร์ไนพลอยกันเกือบทุกหลังคาเรือน เริ่มแรกมาจากมีเจ็ก (พ่อค้า) ที่ตลาดหนองแกมารับซื้อพลอยส่งไปขายต่อที่กรุงเทพ ทำให้บริเวณตลาดหนองแกเป็นตลาดพลอยที่ใหญ่ที่สุดในเขตนี้ ในช่วงปี พ.ศ. ๒๕๓๕ ชาวบ้านจะไปซื้อฝักเจียร์ไนพลอยโดยขอไปเป็นลูกจ้างให้พ่อค้าที่ตลาดหนองแกฟรีๆ เป็นเวลา ๓ เดือน แต่ต้องเอาข้าวสารไปด้วยคนละ ๑ กระสอบ จากนั้นก็กลับมาเจียร์ไนพลอยที่บ้านแล้วเอาพลอยมาขายที่ตลาดหนองแก...” หลังจากทำอาชีพเจียร์ไนพลอยมาไ้ระยะหนึ่ง ก็เริ่มเกิดปัญหาระหว่างผู้ผลิต (ชาวบ้าน) กับพ่อค้า หลังจากที่ชาวบ้านลงทุนซื้อโต๊ะเจียร์ไนพลอยแล้ว พ่อค้ากลับไม่นำเอาวัตถุดิบ (พลอยอัด) มาส่งทันที ชาวบ้านต้องรอนาน จากนั้นพ่อค้าก็จะเร่งส่งวัตถุดิบให้ชาวบ้านตลอดเวลา ชาวบ้านจึงพากันเร่งเจียร์ไนพลอยเป็นจำนวนมาก พอเอาพลอยที่เจียร์ไนแล้วไปขายให้พ่อค้าก็ถูกกดราคา ชาวบ้านเล่าถึงสถานการณ์ของการเจียร์ไนพลอยในช่วงนั้นว่า “...พอชาวบ้านเริ่มเจียร์ไนพลอยกันมาก พ่อค้าก็อ้างเหตุผลสละเพื่อลดราคา พลอยมันกินไม่ได้ ทำไปแล้วก็ต้องยอมขายในราคาถูก เพราะแหล่งวัตถุดิบมีแห่งเดียว แหล่งซื้อก็มีแห่งเดียวเช่นกัน ผู้เจียร์ไนพลอยจากทั้งอุดรธานี ขอนแก่น กาฬสินธุ์ ก็มาขายพลอยที่นี่ แล้วพ่อค้าในตลาดหนองแกก็รวบรวมเอาไปส่งกรุงเทพ...” จะเห็นได้ว่าความรู้จากภายนอกที่ไม่ได้เชื่อมโยงกับพลังท้องถิ่นในฐานะใดเลย จึงไม่ได้เป็นการสร้างพลังอำนาจให้กับตนเองในการต่อรองกับกลไกการตลาดจากภายนอก ปัจจุบันยังมีชาวบ้านเจียร์ไนพลอยอยู่ แต่มีจำนวนลดน้อยลงมาก

การออมทรัพย์ อาจจะเป็นพลังท้องถิ่นอย่างหนึ่งที่มีลักษณะเป็นเครือข่ายทางสังคม ที่มุ่งเน้นการช่วยเหลือซึ่งกันและกันในการระดมทุนเพื่อสร้างสวัสดิการ คณะผู้วิจัยพบว่าวิทยากรกระบวนการและชาวบ้านในพื้นที่หนองเรือให้ความสำคัญกับเรื่องนี้มาก ดังนั้นการรวมกลุ่มโดยใช้กิจกรรมออมทรัพย์เป็นหลักจึงทำได้ไม่ยาก ถึงแม้ว่าชาวบ้านจะอยู่คนละหมู่บ้านก็ตาม เช่น กลุ่มออมทรัพย์เครือข่ายเกษตรกรรมถาวร กลุ่มฌาปนกิจสงเคราะห์ตำบลโนนสะอาด (มี ๗ หมู่บ้านเข้าร่วมเป็นสมาชิก) เป็นต้น จากการวิเคราะห์ร่วมกันของคณะผู้วิจัยและวิทยากรกระบวนการ ในตอนแรกเรายังไม่เข้าใจเหตุผลที่แน่ชัดว่าทำไมกิจกรรมออมทรัพย์ในพื้นที่หนองเรือจึงทำได้ดีกว่าเมื่อเปรียบเทียบกับพื้นที่วิจัยอีก ๒ พื้นที่ แต่จากการสัมภาษณ์คณะกรรมการกลุ่มออมทรัพย์ ผู้ใหญ่บ้าน อดีตผู้ใหญ่บ้าน วิทยากรกระบวนการ และชาวบ้าน เราพบว่ามีสิ่งที่เหมือนกันอย่างหนึ่งคือ ทุกคนจะกล่าวถึงการถูกเอารัดเอาเปรียบจากนายทุนเงินกู้ และปัญหาการเข้าถึงแหล่งทุนของชาวบ้านในพื้นที่นี้ ดังนั้นพวกเขาก็มีภาพฝันร่วมกันว่าจะสร้างสถาบันการเงินที่เป็นของตนเอง ซึ่งถ้าเราเพียงฟังเหตุผลเพียงเท่านั้นแล้วนำไปวิเคราะห์ก็จะพบว่า สภาพปัญหาแบบนี้แทบไม่ได้แตกต่างจากในพื้นที่วิจัยอีก ๒ แห่ง หรือแม้กระทั่งในพื้นที่ชนบททั่วไปของประเทศไทย แต่ถ้าหากเรานำไปพิจารณาเทียบกับประวัติชุมชน โดยมองถึงการรุกคืบของระบบเศรษฐกิจเพื่อการค้า โดยมีพ่อค้าคนจีนเข้ามาในท้องถิ่นนี้พร้อมกับพืชพันธุ์ใหม่และเทคโนโลยีการเพาะปลูกแบบใหม่ที่ต้องใช้เงินทุนจำนวนมาก การเข้ามาของอาชีพใหม่และความรู้ใหม่เรื่องการเจียร์ไนพลอยที่ทำให้ชาวบ้านถูกกดราคาซื้อพลอย ปัจจัยเหล่านี้ล้วนมีผลทำให้ชาวบ้านต้องการทุนที่เป็นตัวเงินจำนวนมากเพื่อการประกอบอาชีพ จนทำให้ดูเหมือนว่าความต้องการเข้าถึงแหล่งทุน “มีความรุนแรง” หรือ “มีความเข้มข้น” มากกว่าพื้นที่อื่น รวมไปถึง “เปิงบ้าน” ของชาวบ้านในพื้นที่หนองเรือที่ยึดติดกับระบบความสัมพันธ์ที่ค่อนข้างเป็นทางการ จึงทำให้การจัดการเครือข่ายทางสังคมที่มีกิจกรรมออมทรัพย์เป็นเครื่องมือจึงทำได้ดีกว่าพื้นที่อื่น

อย่างไรก็ตาม คณะผู้วิจัยยังไม่มั่นใจกับผลการวิเคราะห์เรื่องกิจกรรมออมทรัพย์ดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้นมากนัก เพราะยังมีปัจจัยอื่นๆ อีกมากที่น่าจะเป็นไปได้ เนื่องจากการออมทรัพย์เป็นการดึงความรู้ทางด้านการจัดการทุนทางเศรษฐกิจ (ความรู้จากภายนอก) เข้ามามาก ดังนั้นจึงอาจจะเป็นเพราะจาก

ประสบการณ์ในการจัดการทุนในหมู่บ้านของตนเองได้ผลดี จึงเห็นความสำคัญของการจัดการทุนที่ขยายฐานไปสู่เครือข่าย หรือเป็นเพราะการจัดการทุนทางเศรษฐกิจในรูปแบบกลุ่มออมทรัพย์ เป็นการจัดการความสัมพันธ์ใหม่ (ความสัมพันธ์ที่ค่อนข้างเป็นทางการคล้ายระบบราชการ) ได้อย่างลงตัว ในขณะที่ชาวบ้านในพื้นที่ภูเวียงจะยังเน้นเรื่องความสัมพันธ์แบบเดิม (ความสัมพันธ์แนวราบ) ที่เน้นสัจจะ ความไว้วางใจ และไม่อยากจะใช้กฎระเบียบที่ตายตัวเหมือนอย่างชาวบ้านในพื้นที่หนองเรือ หรือเป็นเพราะการอยู่ใกล้เมืองทำให้เห็นผลกระทบจากการเอารัดเอาเปรียบเมื่อได้เงินจากภายนอก เช่น การกู้เงินจากนายทุนเพื่อนำไปใช้หนี้ ธกส. หรือเป็นเพราะผู้นำเห็นความสำคัญของการจัดการทุนภายในชุมชน โดยตัวผู้นำเองก็มีการเรียนรู้เรื่องการจัดการทุนภายในชุมชน ที่ผ่านบทเรียนความล้มเหลวมาก่อนจนสามารถก่อสร้างตัวขึ้นมาใหม่ได้สำเร็จ หรือเป็นเพราะพื้นฐานความรู้ที่ได้รับจากองค์กรพัฒนาเอกชนที่มีการอบรมเรื่องระบบบัญชีและการควบคุมงานโครงการให้ชาวบ้านในตำบลนี้ จึงทำให้ชาวบ้านมีการจัดการการเงินอย่างเป็นระบบ รวมทั้งยังทำให้ชาวบ้านจากต่างหมู่บ้านได้มีโอกาสรู้จักกัน และสามารถขยายเครือข่ายการออมทรัพย์ได้กว้างขึ้น แต่ไม่ว่าจะเป็นเพราะเหตุผลใดก็ตาม เราได้เห็นการปรับตัวของพลังท้องถิ่นที่เป็นเครือข่ายทางสังคมของชาวบ้านในพื้นที่หนองเรือ ที่เปลี่ยนจากความสัมพันธ์แนวราบแบบไม่เป็นทางการ ไปสู่ความสัมพันธ์ใหม่ที่ค่อนข้างเป็นทางการได้อย่างลงตัว และมีระบบการจัดการที่ได้ผลดี

๒.๕.๓ พื้นที่ภูผาม่าน

ในพื้นที่วิจัยบางหมู่บ้านในตำบลวังสวาบเริ่มก่อตั้งมานานเกือบ ๑๒๐ ปีแล้ว ตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๔๓๐ โดยนายพรานจากอำเภอภูกระดึง จังหวัดเลย เข้ามาล่าสัตว์ป่าในบริเวณนี้ ซึ่งแสดงให้เห็นถึงความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติของท้องถิ่น ดังนั้นชาวบ้านจึงเลือกที่ตั้งถิ่นฐานชุมชนเพื่อต้องการใช้ประโยชน์จากฐานทรัพยากร ในอดีต “ป่า” เป็นฐานทรัพยากรที่สำคัญ แต่ในปัจจุบันสภาพป่ามีการเปลี่ยนแปลงไปมาก โดยเฉพาะในบริเวณที่ทำกินของชาวบ้านจะมีสภาพโล่งเตียนเนื่องจากการปลูกพืชเศรษฐกิจ ได้แก่ อ้อย ข้าวโพด ถั่วเหลือง เป็นต้น ส่วนป่าไม้ที่อยู่ในพื้นที่อนุรักษ์ของอุทยานแห่งชาติภูผาม่าน ก็จะมีสภาพเป็นป่าโปร่ง ไม่หนาทึบดังเช่นในอดีต มีทั้งที่เป็นป่าไม้ธรรมชาติและป่าไม้ที่ปลูกทดแทนเพื่อการรักษาสภาพป่าไว้โดยรัฐ ต้นไม้ส่วนใหญ่ที่นำมาใช้ปลูกป่าทดแทน คือ กระถินยักษ์และยูคาลิปตัส ส่วนป่าไม้ธรรมชาติที่ยังคงเหลืออยู่จะอยู่ในบริเวณภูเขาสูง ซึ่งเป็นพื้นที่ป่าอนุรักษ์ของอุทยานแห่งชาติภูผาม่าน และอาจจะกล่าวได้ว่าเป็นพื้นที่ป่าอนุรักษ์อีกแห่งหนึ่งที่ได้มีการดำเนินการโดยเจ้าหน้าที่รัฐ เพื่อสนองตอบต่อนโยบายการจัดการพื้นที่ป่าของรัฐบาลที่ผ่านมาเกือบทุกนโยบาย (สาคร เถินมงคล, ๒๕๕๓) อันนำไปสู่ปัญหาความขัดแย้งในเรื่องที่ดินทำกินของชาวบ้านที่ทับซ้อนกับพื้นที่อุทยานฯ ถึงแม้ว่าพื้นที่ภูผาม่านจะมีป่าไม้เป็นฐานทรัพยากรที่สำคัญ แต่ชาวบ้านแทบจะไม่มีโอกาสนำเอาฐานทรัพยากรดังกล่าวมาใช้เป็น “พลังท้องถิ่น” ได้เลย เนื่องจากฐานทรัพยากรที่มีนั้นอยู่ในการควบคุมดูแลของรัฐ อีกทั้งยังเป็นที่มาของความขัดแย้งที่ยังไม่สามารถหาข้อยุติได้มาถึงปัจจุบัน

ชาวบ้านส่วนใหญ่เป็นกลุ่มคนอพยพมาจากหลายพื้นที่ ดังนั้นการรวมกลุ่มทำงานจึงมีลักษณะเครือข่ายที่เป็นทางการ การทำงานร่วมกันจึงต้องอาศัยกฎระเบียบที่เป็นทางการ มากกว่าความสัมพันธ์ในแนวราบ อีกทั้งประเด็นที่ศึกษาส่วนใหญ่มุ่งเน้นกิจกรรมที่ก่อให้เกิดรายได้ที่รวดเร็ว เนื่องจากพื้นที่นี้ถูกกระตุ้นจากพ่อค้าในการสร้างผลผลิตจำนวนมาก ที่ก่อให้เกิดรายได้อย่างรวดเร็ว เช่น การปลูกอ้อย ปลูกถั่วเหลือง ถั่วแดง ข้าวโพด เป็นต้น นอกจากนี้พื้นที่ภูผาม่านยังเป็นพื้นที่ที่มีกลุ่มทุนจากภายนอกมุ่งเข้ามาแสวงหาผลประโยชน์จากทรัพยากรในท้องถิ่น ในอดีตเป็นทรัพยากรจากป่า แต่ในปัจจุบัน “หิน”^{๙๙} เป็นทรัพยากรที่

^{๙๙} จากข้อมูลคำขอประทานบัตรเหมืองแร่ในเขตจังหวัดขอนแก่นพบว่ามีจำนวน ๗ ราย ซึ่งทั้งหมดขอประทานบัตรทำหินอุตสาหกรรมชนิดหินปูน โดยแบ่งเป็นเพื่อทำปูนขาวสำหรับอุตสาหกรรมน้ำตาล ๑ ราย และทำหินเพื่ออุตสาหกรรม

สร้างผลประโยชน์ให้แก่กลุ่มทุนและชาวบ้าน ซึ่งได้ส่งผลกระทบต่อความสัมพันธ์ทางสังคมของชาวบ้านอย่างมาก จากการศึกษาบริบทชุมชนและประวัติศาสตร์ท้องถิ่นของพื้นที่ภูผาม่าน เราพบว่าฐานทรัพยากรอันอุดมสมบูรณ์ของพื้นที่ภูผาม่านทั้งดิน น้ำ ป่า รวมทั้ง “หิน” ด้วย ซึ่งเดิมเป็น “สมบัติของท้องถิ่น” แต่ปัจจุบันถูกยึดไปเป็นของรัฐและของเอกชนโดยผ่านการสัมปทาน ถึงแม้ชาวบ้านจะอาศัยอยู่ในพื้นที่ที่มีทรัพยากรธรรมชาติอุดมสมบูรณ์ แต่กลับไม่สามารถเข้าถึงการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรเหล่านั้นได้ และที่สำคัญฐานทรัพยากรกลับเป็นต้นเหตุของการจับคู่ความขัดแย้งที่ยังหาข้อยุติไม่ได้มาจนถึงปัจจุบัน ระหว่างชาวบ้านกับอุทยานแห่งชาติ ชาวบ้านกับโรงโม่หิน และชาวบ้านที่เสียผลประโยชน์กับชาวบ้านที่ได้ผลประโยชน์จากโรงโม่หิน เป็นต้น เรายังไม่ได้รวมเอาการจับคู่ความขัดแย้งระหว่างชาวบ้านกับเจ้าหน้าที่รัฐ ในช่วงที่มีการกวาดล้างผู้เข้าร่วมกับพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทย (ระหว่างปี พ.ศ. ๒๕๒๓-๒๕๒๔) เนื่องจากเป็นปัญหาความขัดแย้งที่ยุติไปแล้ว แต่จากการพูดคุยกับชาวบ้านในพื้นที่วิจัย เรายังเห็นภาพของความขัดแย้งนี้ฝังอยู่ในใจของชาวบ้านที่เคยเป็น “สหาย” ในช่วงที่ต้องหลบหนีเข้าป่าอยู่

อีกทั้งระบบการผลิตของพื้นที่ภูผาม่านเกือบทั้งหมดเป็นการผลิตเพื่อตอบสนองความต้องการของคนภายนอก เช่น การปลูกผักปริมาณมาก ๆ ตลอดทั้งปี การทำพืชไร่เพื่อผลิตอาหารสัตว์ ปลูกอ้อยเพื่อป้อนโรงงานน้ำตาล และปัจจุบันเปลี่ยนมาปลูกยางพารา ซึ่งการผลิตครั้งละมาก ๆ ทำให้ต้องพึ่งภายนอกมากขึ้น ไม่ว่าจะเป็นปุ๋ยเคมี ยาปราบศัตรูพืช แรงงาน รวมถึงการกำหนดราคาการซื้อขายก็กำหนดโดยคนภายนอกทั้งสิ้น ส่งผลให้ต้นทุนการผลิตสูง แต่ผลผลิตราคาต่ำ อย่างไรก็ตาม การทำพืชไร่ หรือการปลูกพืชผักครั้งละมาก ๆ เมื่อขายผลผลิตมันได้เงินมาเป็นก้อนใหญ่ โดยที่ยังไม่หักหนี้สินที่ยืมมาลงทุน มันจึงเป็นแรงดึงดูดใจให้ชาวบ้านสนใจที่จะผลิตเพื่อส่งออกภายนอก ระบบการผลิตเช่นนี้ก็เป็นอีกแรงหนึ่งที่ถูกระงับจากภายนอกเช่นเดียวกัน

ถ้าเรา “จับภาพ” เพียงปรากฏการณ์ที่เห็นว่าชาวบ้านในพื้นที่ภูผาม่านมีลักษณะของการแข่งขัน ขัดแย้ง ไม่ไว้วางใจคนนอก การทำงานในระดับกลุ่มมักไม่ประสบความสำเร็จ ฯลฯ โดยที่ไม่ย้อนกลับไปดูประวัติศาสตร์ท้องถิ่นของชาวบ้านว่าเขาถูกกระทำจากคนภายนอกอย่างไรบ้าง เราคงจะ “ตัดสิน” ไปแล้วว่าชาวบ้านในพื้นที่นี้ไม่ให้ความร่วมมือกับการดำเนินโครงการฯ (ไม่ใช่เพียงกับโครงการวิจัยฯ นี้ แต่กับทุกโครงการหรือทุกหน่วยงานที่เข้ามา) แต่ถ้าเราลองลำดับเหตุการณ์ที่ชาวบ้านได้รับผลกระทบจากนโยบายรัฐหรือจากกลุ่มทุนที่เข้ามาแสวงหาผลประโยชน์จากภายนอกแล้ว เราจะพบว่าชาวบ้านเป็นผู้ถูกกระทำมาตลอดระยะเวลา ๔๐ ปีที่ผ่านมา จนนำไปสู่การก่อเกิดอัตลักษณ์ของชุมชนท้องถิ่น หรือ “เปิงบ้าน” ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว ลำดับเหตุการณ์สำคัญที่เกิดขึ้นในพื้นที่วิจัยมีดังนี้

พ.ศ. ๒๕๐๘ ประกาศเขตป่าสงวนแห่งชาติดงลาน ซึ่งรวมเอาพื้นที่ป่าในเขตอำเภอกุฉินารายณ์เข้าไปไว้ด้วย

พ.ศ. ๒๕๑๔ ชาวบ้านจากอำเภอโนนสัง จังหวัดอุดรธานี เข้ามาขอซื้อและเช่าที่ดินเพื่อปลูกข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ ซึ่งเป็นจุดเปลี่ยนในการทำเกษตรจากการปลูกข้าวไร่และฝ้าย มาเป็นการปลูกข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ หลังจากนั้นก็ได้มีการขยายพื้นที่ปลูกเพิ่มมากขึ้น

ก่อสร้าง ๖ ราย ซึ่งในจำนวน ๖ รายนี้อยู่ในพื้นที่อำเภอภูผาม่านจำนวน ๔ ราย (อยู่ในเขตตำบลนาฝาย ๓ ราย และเขตตำบลวังสาบ ๑ ราย) จากฐานข้อมูลระบุว่า มี ๑ รายที่ราษฎรคัดค้าน และอีก ๓ รายอยู่ในระหว่างการดำเนินการของท้องที่ (๑ แห่ง) และของผู้นอกระดานบัตร (๒ แห่ง แต่เป็นของผู้นอกระดานบัตรรายเดียวกัน) โดยมีผู้นอกระดานบัตรแรกเมื่อปี พ.ศ. ๒๕๓๙ และผู้นอกระดานบัตรล่าสุดเมื่อปี พ.ศ. ๒๕๔๔ (กรมอุตสาหกรรมพื้นฐานและการเหมืองแร่, ๒๕๔๔)

พ.ศ. ๒๕๑๗-๒๕๑๙ เป็นพื้นที่แปลงสัมปทานทำไม้ขององค์การอุตสาหกรรมป่าไม้ (ออป.) เป็นการให้สัมปทานทำไม้แก่ภาครัฐกิจของรัฐ (รัฐวิสาหกิจ)

พ.ศ. ๒๕๒๓-๒๕๒๔ เจ้าหน้าที่รัฐเข้ามาทำปฏิบัติการจิตวิทยาเพื่อหาแนวร่วมและทำลายแหล่งกำบังของสมาชิกพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทย (พคท.) ซึ่งมีส่วนสนับสนุนให้ชาวบ้านบุกรุกป่าและขยายพื้นที่ทำกินเพิ่มมากขึ้น

พ.ศ. ๒๕๒๗ กรมป่าไม้ได้จัดตั้งโครงการพัฒนาป่าดงลาน ๔ ซึ่งเจ้าหน้าที่ป่าไม้ได้ให้ชาวบ้านลงชื่อยินยอมให้มีการปลูกป่าในที่ดินที่ชาวบ้านทำกินอยู่เพื่อเตรียมจัดตั้งเป็นหมู่บ้านป่าไม้ แต่ถูกชาวบ้านคัดค้าน

พ.ศ. ๒๕๒๘ ถูกกำหนดให้เป็นพื้นที่ดำเนินการตามโครงการหมู่บ้านป่าไม้

พ.ศ. ๒๕๒๘-๒๕๓๗ ถูกกำหนดให้เป็นพื้นที่ปลูกป่าตามโครงการสวนป่า

พ.ศ. ๒๕๒๙-๒๕๓๐ มีการให้สัมปทานทำไม้ในเขตป่าสงวนแห่งชาติดงลาน แก่ภาคเอกชน (บริษัทธารทอง)

พ.ศ. ๒๕๓๑-๒๕๓๔ มีการปลูกป่าทับที่ทำกินของชาวบ้าน ทำให้ชาวบ้านรวมตัวกันต่อต้านและยื่นหนังสือถึงราชเลขาธิการสำนักพระราชวังเพื่อขอพระราชทานที่ดินทำกิน

พ.ศ. ๒๕๓๔ ประกาศจัดตั้งอุทยานแห่งชาติภูผาม่าน เมื่อ ๘ ธันวาคม ๒๕๓๔ ซึ่งเขตอุทยานแห่งชาติมีการทับซ้อนกับที่ทำกินของชาวบ้าน

พ.ศ. ๒๕๓๔-๒๕๓๕ หมู่บ้านดาดฟ้า-ดงสะคร่าน ตำบลวังสาวบถูกยุบ และชาวบ้านถูกอพยพออกจากพื้นที่ตามโครงการจัดที่ทำกินให้กับราษฎรผู้ยากไร้ในพื้นที่ป่าสงวนเสื่อมโทรม (คจก.)

พ.ศ. ๒๕๓๙-๒๕๔๔ มีการยื่นขอประทานบัตรเพื่อทำหินอุตสาหกรรมชนิดหินปูน (เพื่ออุตสาหกรรมก่อสร้าง) จำนวน ๔ ราย ในพื้นที่ตำบลวังสาวและตำบลนาฝาย

พ.ศ. ๒๕๔๕-๒๕๔๗ โรงโม่หินขอต่ออายุสัมปทานและขยายพื้นที่ระเบิดหิน ทำให้ชาวบ้านในเขตตำบลวังสาวรวมตัวกันคัดค้าน นำไปสู่ปัญหาความขัดแย้งระหว่างชาวบ้านด้วยตนเอง ชาวบ้านกับโรงโม่หิน ชาวบ้านกับ อบต. และชาวบ้านกับเจ้าหน้าที่รัฐ

ความสัมพันธ์ของชุมชนกับป่าที่เปลี่ยนแปลงไปนั้น เริ่มต้นจากการเข้ามาสัมปทานทำไม้ของรัฐโดย ออป. ชาวบ้านกล่าวว่า เป็นตัวอย่างที่ไม่ดีให้กับชาวบ้านอย่างมากในเรื่องการตัดไม้ทำลายป่า และได้ส่งผลให้เกิดการบุกรุกป่าของชาวบ้านเพื่อขยายที่ทำกินครั้งใหญ่ในช่วงนั้น ชาวบ้านเล่าว่า “ผมรู้เท่าไม่ถึงการณ์ อยากได้ค่าจ้าง เขาเห็นว่าผมเป็นคนรู้จักพื้นที่ดี เขาก็เลยมาติดต่อให้เป็นลูกจ้าง พาเขาเข้าพื้นที่ไปดูป่าเพื่อกำหนดบริเวณที่จะตัดไม้ ไม่รู้ว่าผลที่เกิดขึ้นจะกระทบกับชาวบ้านมากมายขนาดนี้” นอกจากนี้ชาวบ้านยังเล่าถึงช่วงเหตุการณ์ที่มีการปลูกป่าทับที่ทำกินของชาวบ้าน โดยโครงการพัฒนาป่าดงลาน ๔ ของกรมป่าไม้ว่า “ชาวบ้านมาอยู่ก่อน แต่รัฐมาประกาศให้เป็นป่าสงวนทีหลัง ชาวบ้านจึงรวมตัวกันร้องเรียนตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา แต่ก็ได้ที่ทำกินกลับคืนมาบางส่วนเท่านั้น บางครัวเรือนถึงขั้นไม่มีที่ทำกินเหลืออยู่เลย ส่วนที่ดินที่รัฐจัดให้นั้นพอเข้าไปทำกินก็ถูกขูดจากเจ้าของเดิมไม่สามารถเข้าไปทำกินได้”

เราอาจสรุปได้ว่าเส้นแบ่งยุคที่สำคัญ ที่ทำให้เรามองเห็นการเปลี่ยนแปลงของพลังท้องถิ่นในพื้นที่ภูผาม่าน น่าจะแบ่งได้เป็น ๒ ยุคสำคัญๆ คือ ยุคแรก ตั้งแต่ในช่วงการเริ่มก่อตั้งชุมชนในกว่า ๑๒๐ ปีที่ผ่านมา จนถึงช่วงประกาศเขตป่าสงวนแห่งชาติดงลานในปี พ.ศ. ๒๕๐๘ เนื่องจากเป็นช่วงที่พลังท้องถิ่นที่เป็นฐานทรัพยากรอ่อนแอลงอย่างเห็นได้ชัดเจน ซึ่งเดิมฐานทรัพยากรนี้เป็น “สมบัติของท้องถิ่น” แต่ได้ถูกควบคุมโดยรัฐ จะเห็นได้ว่าหลังจากการประกาศเขตป่าสงวนแห่งชาติเป็นต้นมา จะมีนโยบายของรัฐ โครงการของรัฐ และการเข้าทำประโยชน์ของทั้งภาครัฐและภาคเอกชนเข้ามาอย่างต่อเนื่อง นำไปสู่การเปลี่ยนแปลง

ความสัมพันธ์ของวิถีการดำรงชีวิตของชุมชนท้องถิ่นกับป่า และ ยุคที่สอง เริ่มตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๕๓๙ เป็นต้นมา จนถึงปัจจุบัน ซึ่งเป็นช่วงที่มีการเปลี่ยนแปลงการเข้าทำประโยชน์จากทรัพยากรในท้องถิ่นจาก “ป่าไม้” ไปเป็น “หิน” และเป็นช่วงที่พลังท้องถิ่นที่เป็นเครือข่ายทางสังคมของชาวบ้านอ่อนแอลงอย่างเห็นได้ชัดเจน เราเห็นภาพของการจับคู่ความขัดแย้งในระหว่างชาวบ้านด้วยกันเองอย่างชัดเจนในยุคนี้ ซึ่งแตกต่างจากยุคแรกที่เป็น การจับคู่ความขัดแย้งระหว่างชาวบ้านกับคนภายนอก ได้แก่ เจ้าหน้าที่รัฐ เจ้าหน้าที่อุทยานแห่งชาติ ผู้ได้รับสัมปทานการทำไม้ เป็นต้น

จากการดำเนินงานเพื่อค้นหาพลังท้องถิ่นของพื้นที่ภูผาม่าน ทำให้โครงการวิจัยฯ ตระหนักว่าการสร้างกลไกการจัดการความรู้ของท้องถิ่น ต้องมีกิจกรรมที่หลากหลายทั้งที่เป็นทางการและไม่เป็นทางการอย่างสม่ำเสมอ ทั้งเพื่อให้เกิดกระบวนการเรียนรู้อย่างต่อเนื่องและสร้างความเชื่อมั่นแล้ว ยังเป็นการสร้างกัลยาณมิตร ซึ่งเป็นหัวใจสำคัญยิ่งของการทำงานชุมชน เมื่อเกิดความรักและไว้วางใจกัน ส่งผลให้ชาวบ้านพร้อมที่จะใช้เวลาให้ความร่วมมือกับโครงการวิจัยฯ อย่างเต็มที่ ซึ่งบรรยากาศของกัลยาณมิตรเอื้อให้เกิดการเรียนรู้และเปลี่ยนแปลง นอกจากนี้คณะผู้วิจัยต้องปรับความคิด เรียนรู้ และยอมรับในความเป็นชาวบ้านที่ถูกกระทำมานาน พื้นที่ภูผาม่านชาวบ้านส่วนใหญ่ยังขาดความมั่นคงทางด้านอาชีพและรายได้ เนื่องจากที่ทำกินส่วนใหญ่อยู่ในพื้นที่อุทยานแห่งชาติ หากต้องการให้เกิดการเปลี่ยนแปลงอย่างยั่งยืนจะต้องใช้เวลาและกำลังใจกับชาวบ้านสำหรับการเรียนรู้ ปรับตัว และเปลี่ยนแปลง ใช่วิธีการสร้างเป้าหมายร่วม คือ การสร้างเครือข่ายที่เป็นตัวอย่างด้านอาชีพ นำไปสู่การพูดคุยและการสร้างความรู้ที่เป็นรูปธรรมเกี่ยวกับการประกอบอาชีพ เช่น การปลูกกล้วย การเลี้ยงกบภูเขา การปลูกหอม เป็นต้น ซึ่งการปรับตัวของความรู้ในพื้นที่ภูผาม่านที่มองเห็นได้ชัดเจนพอสรุปได้ดังนี้

การทำอาชีพหลากหลายตามสภาพแวดล้อมของท้องถิ่น และในที่ดินทำกินที่จำกัด เช่น การปลูกผักตามฤดูกาล (ตลอดทั้งปี) ปลูกพืชไร่ (อ้อย ข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ ข้าวโพดฝักอ่อน ถั่วเหลือง ถั่วแดง ถั่วเขียว พริก ยาสูบ ฯลฯ) การทำสวนผลไม้ (ส้มเขียวหวาน ลำไย ลิ้นจี่ มะขามหวาน มะม่วง ฯลฯ) การเก็บหาของป่า ทำหน่อไม้บับ รับจ้างระยะสั้นตามฤดูกาลในท้องถิ่น (ก่อสร้าง เกี่ยข้าว ตัดอ้อย ฯลฯ) ลูกจ้างแรงงานระยะยาวในท้องถิ่น (โรงไม้หิน ปลูกสวนป่า ฯลฯ) รดเร่ขายของ ทำผลิตภัณฑ์พร้อมดื่มจากสมุนไพร ทำสวนยางพารา เป็นต้น ซึ่งเป็นการปรับตัวของชาวบ้านเพื่อให้อยู่รอดได้ในสภาพปัจจุบัน โดยชาวบ้านต้องปรับระบบความรู้จากเดิมที่ดำรงชีพด้วยการพึ่งพิงทรัพยากรธรรมชาติ แต่ในปัจจุบันชาวบ้านมีปัญหาการเข้าถึงแหล่งทรัพยากรธรรมชาติที่มีอยู่ ดังนั้นระบบความรู้ที่มีอยู่เดิมจึงใช้ไม่ได้กับสถานการณ์ปัจจุบัน ชาวบ้านจึงต้องพึ่งความรู้ที่มาจากภายนอก ซึ่งความรู้ในเรื่องการปลูกพืชไร่และพืชเศรษฐกิจ ล้วนอาศัยความรู้และเทคโนโลยีการผลิตจากภายนอกแทบทั้งสิ้น ดังนั้นชาวบ้านจึงต้องปรับเปลี่ยนระบบความรู้และปรับตัวไปประกอบอาชีพต่างๆ ที่หลากหลายมากกว่าในอดีต อย่างไรก็ตามจากการพูดคุยกับชาวบ้านพบว่า ส่วนใหญ่ยังคงหนีไม่พ้นจากวังวนของภาระหนี้สินที่เกิดจากการลงทุนในการประกอบอาชีพใหม่เช่นกัน

ความรู้ในเรื่องการเก็บหาของป่า โดยเฉพาะอย่างยิ่ง “หน่อไม้” ชาวบ้านมีระบบความรู้และภูมิปัญญาในการดำรงชีวิตร่วมกับป่าอย่างลึกซึ้ง อาจกล่าวได้ว่า “ลึกซึ้ง” ยิ่งกว่าระบบความรู้ที่รัฐนำมาใช้ในการจัดการป่าเสียอีก จะเห็นได้จากการเลือกใช้ประโยชน์จากต้นไผ่ ซึ่งในอดีตเคยเป็น “สมบัติของท้องถิ่น” แต่ปัจจุบันทางอุทยานฯ ประกาศห้ามชาวบ้านเข้าไปเก็บหาหน่อไม้ในป่า ชาวบ้านกล่าวถึงเรื่องนี้ว่า “...เจ้าหน้าที่อุทยานฯ เขาบอกว่า ที่ชาวบ้านเข้าไปหักหน่อไม้ เป็นการทำลายป่า มันก็ถูกครึ่งหนึ่ง ผิดครึ่งหนึ่ง เพราะชาวบ้านที่อยู่กับป่าเขาจะมีความรู้ในการเก็บหน่อไม้ ที่เหง้าของต้นไผ่ทุกต้นมันจะมีตาอยู่ ๓ ตา ที่จะเป็นหน่อไม้ หน่อไม้มันจะเกิดที่ละหน่อ ไม่เกิดพร้อมกัน ถ้าหากตาที่หนึ่งเกิดเป็นหน่อไม้ แล้วเราไปหักมากิน ตาที่สองก็จะเกิด ถ้าเราไปหักอีก ตาที่สามก็จะเกิด แต่จะเกิดเป็นตาสุดท้าย ถ้าไปหักอีกมันก็จะไม่เกิดหน่อไม้อีก